

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI
ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ

MAGISTRATURA BÓLIMI

5A140601 – Social- gumanitar pa'nlerdi oqitiw metodikasi (Tariyx) qanigeliginiñ
pitkeriwshisi 2-kurs magistrantı Ta'jetova Zulfiya Genjebaevnan in
Magistr akademiyalıq dárejesin alıw ushın jazılğan

DISSERTACIYASI

TEMA: QARAQALPAQSTAN TARIYXI PA'NINDE : QARAQALPAQSTAN
RESPUBLIKASI G'A'RESIZLIK DA'WIRINDEGI EKONOMIKALIQ,
JA'MIYETLIK-SIYASIIY RAWAJLANIWI» TEMASIN U'YRENIW
(QANLI KO'L RAYONI MISALINDA)

Magistratura bólimi baslıǵı: p.i.k., doc. M.Allamberganova

Magistrant:

Z.Tajetova

Ilimiy basshı:

t.i.d.Ya.Abdullaeva

Kafedra baslıǵı:

t.i.k. A.Saribaev

Kafedra májilisiniñ 2019-jıl _____ sánesindegi №__protokolı menen
qorgawǵa ruxsat berildi

Nókis-2019

TEMA: QARAQALPAQSTAN TARIYXI PA'NINDE :
QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI G'A'RESIZLIK DA'WIRINDEGI
EKONOMIKALIQ,
JA'MIYETLIK-SIYASIY RAWAJLANIWI» TEMASIN U'YRENIW
(QANLI KO'L RAYONI MISALINDA)

Kirisiw.....3-9

I-bap. Qanlıko'l rayonının' du'ziliw tariyxı ha'm rawajlanıwı

1.1. Rayonnın' du'ziliwi, quramı, aymag'ı, xalqı.....10-25

1.2. Qanlıko'l rayonının` Qaraqalpaqstan xalıq xojalıg'ındag'ı tutkan
ornı.....26-37

II-bap. G'aresizlik da`wirinde Qanlıko'l rayonının` ja`iyetlik,siyasiy-ekonomikalıq jag'dayı

2.1. G'aresizlik da`wrinde Qanlıko'l rayonının` rawajlanıwı.....38-45

2.2. Rayonnın` ja`miyetlik, siyasiy-ma`deniy ha`m ekonomikalıq jag'dayı...46-54

III-bap. Qaraqalpaqstan tariyxı pa`ninde Qaraqalpaqstan Respublikasının` Qanlıko'l rayonının` sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwın u'yreniw usılları

3.1. Qanlıko'l rayonının` rawajlanıwın u'yreniwde pedagogikalıq texnologiyadan paydalanıw usılları.....55-64

Juwmaqlaw.....65-67

Paydalanılǵ'an a`debiyatlar dizimi.....68-72

Qosımsha.....73

Kirisiw

Magistrliq dissertatsiya temasının aktualıǵı: O'zbekstan ma'mleketi G'arezsizlikke eriskennen keyin Watanımız, ana tilimiz, ma'deniyatımız, u'rp-a'detlerimiz, en' tiykarg'ısı, o'zligimizdi an'law baxtın berdi. Asirese, ata-babalarımızdın' kelip shıǵ'ıwı, olardıń jasag'an da'wiri, o'mirde tutkan ornın biliwge umtılw, elimizdın' a'yyemgi tariyxın qa'dirlewge za'ru'riyat barlıǵ'ın ko'rsetti.

Usı ta'repten de bul temanın' aktualıǵ'ın ko'rsetedi.

O'zbekstan Respublikası Preziden'tinin' 2017 jıl 7 fevraldag'ı «O'zbekstan Respublikasını ja'nede ja'nede rawajlandırıw boyınsha xa'reketler strategiyası xaqında» PP-4947-sanlı¹ Pa'rmanda Ma'mleketshilik, milliy ha'm ulıwma qa'driyatlardı u'yreniw, tariyxıy esteliklerdi tiklew ha'm qayta kurıw, jazba tariyxıy dereklerdi tiklew ma'selelerine itibar qaratıldı.

Ministrler Kabinetinin' «O'zbekstan Respublikası Pa'nler Akademiyası Tariyx İnstitutı jumısın jetilistiriw xaqında»g'ı, 1998-jılı 27-iyul qararı za'rur metodologiyalıq tiykar boldı. O'zbekstan Respublikası Birinshi Prezidentinin' shıǵ'armaları, tariyxıy yad ha'm manawiy turmıs ma'seleleri qamtıp alıng'an tariyx pa'ninin' sotsiallıq- siyasiy turmıstag'ı xaqıyqıy ornın' ko'rsetiwge ja'rdem berdi. Birinshi Prezidentimiz aytqanın'day: «Milletti asıraw ushın bolsa xaqıyqıy tariyxı u'yreniw, abaylap qa'dirlew kerek»¹- dep aytıp o'ter eken, tariyx pa'ninin' ja'miyet turmısındag'ı a'xmiyetinin' teren'lestiriw kerek ekenin aytıp o'tedi.

Suverenli Qaraqalpaqstan Respublikası rawajlanıw basqışlarının' ilmiy izertlew za'ru'rli ilimiy ortalıqta a'lleqashan payda boldı. 2003 jılı XIX a'sirdin' ekinshi yarımı basına shekemgi da'wir ishindegi qaraqalpaq xalqı tariyxın o'z ishine qamtıp alg'an. «Qaraqalpaqstannın' jan'a tariyxı» akademiyalıq bir tomlıǵ'ı jariq ko'rđi. Joqarıda ko'rsetilen xronologiyalıq shen'berdegi Qaraqalpaqstan tariyxı ilimiy jaqtan izertlew din' aktualıǵ'ı O'zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetinin' 1996 jılı 16 dekabrdegi 445-sanlı «O'zbekstannın' jan'a tariyxın

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. [www // Lex. uz](http://www.lex.uz)

tayarlav ha'm baspadan shig'arıw xaqqındag'ı» qararı menen belgilenedi. Usı qarardın` logikalıq dawamı retinde tariyxıy da`wir ha'm xalqımız turmısındag'ı o`zgerislerdi tolıq ha'm a`dil sawlelendiriw za`ru`rligi ko`rsetilgen. Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Kenesinin` 1997-jıl 24-fevraldag'ı 45/2-sanlı «Qaraqalpaqstannın` jan`a tariyxın tayarlav ha'm baspadan shig'arıw xaqqındag'ı» qarardın` qabıl etiliuin ko`rsetiwge boladı.

1990-jıllar basınan xa`zirgi ku`nge shekemgi ha`diyse ha'm protsesslerdi qamtıp alıwshı O`zbekstan Respublikasının`, sonday-aq Qaraqalpaqstannın` en` jan`a tariyxı tek qa`nige alımlar emes, jurnalistler, sotsiallılar ekonomistler, yuristlerdi de qızıqtırdı.

G`arezsiz O`zbekstannın` en` jan`a tariyxı da`wirindegi Qaraqalpaqstan Respublikasının` sotsial-ekonomikalıq ha'm ma`deniy rauajlanıw ma`seleleri jergilikli qa`nigeli ilimpazlar ha`r ta`repleme uyrenildi.

Qaraqalpaqstan ja`iyetshiligi siyasiy turmısının` jedellesiwine 1991-2019 jıllar aralıg'ında ju`z bergen tu`pkilikli siyasiy o`zgerisler o`zbek ha'm qaraqalpaq xalıqları uşhın tariyxıy rawajlanıw da`wiri boldı.

Bul ma`sele 1990-jıllar ortalarınan baslap ilimiy ko`z-qarastan ken turde sa`wlelendirildi.

O`zbekstan aymag'ında erte ma`mleketshilik tiykarların ju`zege keltirilgen tariyxıy sha`rt sha`rayatlar ha'm ma`mlekettin` kelip shig'ıw ma`selesin jeterlishe izertlew ha'm anıqlaw tariyx pa`ni aldındag'ı en` tiykarg'ı wazıypalardın` biri sıpatında belgilep berildi. Sonlıqtanda Qanlıko`l rayonu tariyxın u`yreniw ahmiyetli esaplanadı.

O`zbekstan Respublikası ha'm onın` quramındag'ı suveren` Qaraqalpaqstan Respublikasında bazar ekonomikasına o`tiw da`wirinde milliy tariyxıy turmıs ta`rizimizdi, xalqımızdın` u`rp-a`detlerin, da`stu`rlerin, adamlardın` pikirlew qa`lpin esapqa alıp atırıptı.

O`zbekistan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoevtın` «Xalq ma`mleket mekemelerine emes, ma`mleket idaraları xalqımızg'a xızmet qıladı» degen

so'zlerining o'zi tariyxda ju'z bergen waqiya ha'm xa'diyselerdin` mazmunin analiz etiw da`wiri kelgenligin bildirdi².

Tariyhti u'yreniw ma'mleket da'rejesindegi ma'selege aylandı. Bizde ana jerge mehir ayırıqsha hu'rmet da'rejesine ko'terilgen. Bul topıraqtan hesh kim o'z iqtıyari menen basın alıp ketken emes. O'zbekstan muqaddes Watan. Atababalarımız jatır'ın jer. O'zimiz jatatug'ın jer. Perzentlerimizdi bul topıraqqa sadıqlıq ruwxında ta'rbiyalaw, olardin' ju'reklerinde bul mu'ba'rek jerdin' ha'r bir qarısına mehir-muxabbat oyatıw bu'gingi ku'nnin' en' joqarı paziyletlerinin' birine aylanıp atır'ın ha'mmemizdi quwandıradi. Usı ma'niste ana jerdin', Watanımızdin' tariyxın u'yren'iw u'lken a'hmiyetke iye.

Ekinshi ta'repten, u'rim-putag'ın bilmegen adam insang'a sanalmaydı. Bizdi tariyxımızdan, dinimizdin', ruwxıy miyrasımızdan biyxabar etiwge bir neshe jıllap urınıldı³.

Sonlıqtan bolsa kerek, Qaraqalpaqstan Respublikası rayonları shegaraları bir neshe ret o'zgeritildi, aymaq atamaları biytanı adamlar atlarına qoyıldı. Biraq u'rim-putag'ın barqulla yadta saqladı.

1996-jıl'g'ı 16-dekabrde O'zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetinin' «O'zbekstannın' jan'a tariyxın' tayarlaw ha'm baspadan shıg'arıw haqqında» 445-sanlı, ha'm 1997-jıl'g'ı Qaraqalpaqstan Respublikasının' Ministirler Ken'esinin' «Qaraqalpaqstannın' jan'a tariyxın tayarlaw ha'm baspadan shıg'arıw haqqında» qararlarında jan'a tariyxın tayarlawda XIX a'sirdin' ortalarından baslap ha'zirgi ku'nge shekemgi xalqımızdin' basınan keshirgen tariyxıy basqışlarınan ha'm o'zgerislerinen tolıq ha'm durıs sa'wlelen'diriwge itibar beriliwi tariyx ilimi aldında wazıypa etip ko'rsetilgen.

Magistrlıq temasının` maqseti ha'm wazıypaları: – Qanlıko'l rayonın'ın' tariyxın tolıq ha'm obektiv jarıtıp beriw.

²Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2017 йил 22 декабрь.

³Биринши Президентимиз И.А.Каримов. Тарийх хотирасиз келажак йўқ. Т. 1998. 5-бет

Qanlıko'l rayonın`in` jaylasıw ornı, sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwın ta'riyplew menen birge jaslar qa`lbinde o'z ma'mleketi ha'm ullı tariyxqa iye Watanı menen maqtanıshıtı payda etiw, onı asırap abaylaw kerekligin de esletiw maqset etip belgilendi. Og'an tiyisli faktlerdi kenirek analizlep ha'm sol tiykarda juwmaqqa jaylasıwı,keliwden ibarat. Sol mu'na`sibet penen usı jumıs o'z aldına to'mendegi wazıypalar qoyıldı:

- Qanlıko'l rayonın`in` du'ziliwi, sotsial- ekonomikalıq imkaniyatların u'yreniw;

- Qanlıko'l rayonu tariyxıy orınları xakkında mag'lıwmatlar beriw;

- Qanlıko'l rayonın`in` g'arezsizlik da'wirindegi ekonomikalıq rawajlanıwın tiykarlap beriw.

- Qanlıko'l rayonın u'yreniwde pedtexnologiyadan paydalanıwdın` usılların anıqlaw.

**İzzertlew din` xronologiyalıq da'wiri:** G'a'rezsizlik da'wirin o'z ishine aladı. Bul jıllar dawamında ámelge asırılğan isler, Qanlıko'l rayonın`in` social-ekonomikalıq rawajlanıwı, Sonday-aq mektep tálimi dizimi hám onda MTS lardağı jańa talaplardı úyreniwdi óz ishine aladı.

Jumıstı izzertlew din` ilmiy jan`alıg'ı: Ullı ma'mleketshiligimiz tariyxımızg'a na'zer salıw, G'arezsizliktin` abzallıg'ı, xalqtın` do'retiwshilik xa'reketlerin ko'rsetiw menen birge o'g'an tiyisli qızıqlı mag'lıwmatlardı o'qıwshılarg'a jetkiziwge xa'reket etildi.

İzertlew din` teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarları: İzertlew mektepler ha'm joqarı okıw orınları sabaklıklarına kiritilmegen mag'lıwmatlardı bere alıwı menen a'xmiyetli esaplanadı. Usı izertlew joqarı okıw orınları talabaların qosımsha mag'lıwmatlar menen tamiyinlewde a'meliy ja'rdem beredi.

Jumıstın izzertlew da'rejesi: Q.Kamalovtın` "El xızmetinde", S.Qaniyazovtın` «Altın jag'ıs» , S.Kamalov, E.Aytmuratov, K.Rzaev, X.Seytov, B.Kurbanov, A.Kamalova, A.Utawlievlerdin` «Sh.Rashidov haqqında haqıyqatlıq», A.Qunnazarovtın` «Jeti asırım», «Nawrız Japaqov eske tu'siriwler, ilimiy miynetleri», S.Kamalovtın` «Wa'killik haqqında oylar», Q.O'teniyazovtın`

«Oylarima o'zekles o'mirim», A.Shamuratovtin' «Shen'berlik shinin'a qaray», Musiran Kiyinbaev «O'mir jolım» eske tu'siriwleri temanı u'yreniwde u'iken a'hmiyetke iye boladı.

Tema boyınsha arnawlı kitaplardan Medetbay A'metovtin' «Bereket darıg'an elsen' - Qanlıko'l» (No'kis,1995) kitabın atap o'tiwge boladı. Sonday-aq, Qaraqalpaqstan tariyxı boyınsha jazılg'an ayırım tariyxıy miynetlerde Qanlıko'l rayonu boyınsha mag'lıwmatlar ushırasadı⁴.

Magistrlik dissertatsiya jumısında rayonlıq ha'kimiyat ha'm shirketler xojalıg'ı materiallarınan paydalanıldı. Sonday-aq, «Erkin Qaraqalpaqstan», «Vesti Qaraqalpaqstana», «Qaraqalpaqstan jasları», «Qanlıko'l xabarları» gazetaları mag'lıwmatlarınan paydanıldı. Respublikalıq gazeta ha'm jurnallarda rayon ha'kimlerinin', el azamatlarının' ko'lemli maqalaları ha'm eske tu'siriwlerinin' ornı girewli.

⁴ Алланиязов Б.А. Аллааяр бас болды қарақалпаққа.- Нөкіс: Қарақалпақстан. 1996; Документи архива хивинских ханов по истории и этнографий қарақалпақов. Подпор док-в, введение, перевод. прим. и указ. Ю.Э.Брегелгя. Москва: Наука, 1967; Жалилов О. XIX – XX асир баслариндаги қарақалпақлар тарийхына тийисли керекли хужжетлер. Тошкент: Фан, 1977; ЖданкоТ.А. Оценки исторической этнографий қарақалпақов. Родоплеменная структура и расселение в XIX –начеле XX века. Моква-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950; Жданко Т.А. Қарақалпақстандағы әйемги заманларда пайдаланылған, хәзир айтадан өзлестирилген жерлерде. Нөкіс: ККМБ, 1955; Камалов С. Қарақалпақларын XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы халық азатлық гүреслери. Нөкіс: ККМБ, 1955; Камалов С.К. Хорезм оазиси халықларының дослығы ҳаққында. Нөкіс: ККМБ, 1961; Камалов С.К. Вамбери қарақалпақлар ҳаққында. Нөкіс: Вестник ККО АН РУ, 1998; Камалов С.К. қарақалпақлардың халық болып қалыпlesiў ҳәм мәмлекетинин тарийхынан. Нөкіс: Вестник ККО АН РУ, 2001; Косбергенов Р. Қарақалпақстанның Россияға қосылыўы. Тарийхый этнографиялық дәўиринде (1917-1924 жыллары) // Өзбекстанның жаңа тарийхы. Екинши китап. Өзбекстан совет аўқамы дәўиринде. Ташкент: Шығыс, 2000; Кошанов Б.А. Қарақалпақстан 20-жыллардин екинши ярми – 30-жылларда // Өзбекстанин жаңа тарийхы. Екинши китап. Өзбекстан совет аўқамы дәўиринде. Ташкент: Шығыс, 2000; Кошанов Б.А. Қарақалпақстан 40-жыллардың екинши ярымы- 80-жылларда // Өзбекстаннын жаңа тарийхы. Екинши китап. Өзбекстан совет аўқамы дәўиринде. Ташкент: Шығыс, 2000; Народное хозяйство Каракалпакской АССР за 1976-1980 годы. Стат.сб. Нукус, 1981; Раззаков А. История мелиораций орошаемых земель Узбекистана. Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. Ташкент, 1989; Рахманов К.Трудовой подвиг народов в строительстве железной дорги Чрджоу-Кунград. 1947-1955. Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. Ташкент, 1974; Сайманов С. С. История города Кунграда (ХУШ-первая половина XIX вв.). Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. 2001; Сарибаев К. С. Қарақалпақстанда жер-суў қатнаслары тарийхынан. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1965; Сейтимбетов М. Железнодорожное строительство в Қарақалпақстане (1946-1975 гг.). 1994; Хозяйство Қарақалпақий в XIX –начеле XX века. Матерялы к историко этнографичес кому атласу Средней Азии и Казакстана. Ташкент: Фан, 1972; Шелеконов У. Х. Казази низовьев Амударью К истории взаимоотношении народов Қарақалпақий в ХУШ- XIX вв. Отв. Ред. Х.Ш. Иноятов. Ташкент: Фан, 1966; Шамамбетов Б. Қарақалпақстанин ауыл хожалигы. 1965-1985 жж. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992; Ягодин В. Н. Айдемги маданият газинелери. Қарақалпақстан АССРынын археологиялық, олрди коргау ҳәм илимий изертлеу. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1979; История Қарақалпакской АССР. Т.2. От победы Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. Ташкент: Фан, 1974; История Қарақалпакской АССР с древнейших времен до наших дней. Ташкент: Фан, 1974; Т.1-2; История Қарақалпакской АССР. Ташкент: фан, 1986.

Magistrlik dissertaciya jumisiniń aprovacısı: Magistrlik dissertaciya jumısı kafedra májilisine usınılıp, jumıs májiliste kórilip, ilimiy basshı, sırtqı ekspertler tárepinen kórilip shıǵıldı hám qorgawǵa usınıldı. Izertledin juwmaqları boyınsha járiyalanǵan ilimiy maqalalar: Dissertaciya boyınsha eki ilimiy maqala járiyalandı.

Jumıs Kirisio`, u`sh bap, bes paragraf, ulıo`ma juumaqlao`lar, paydalanılǵ`an ádebiyatlar hám qosımsha tariyxıy dereklerden ibarat. Jámi 72 bet.

I-BAP Qanlıko'l rayonın'ın' du'ziliw tariyxı ha'm rawajlanıwı

1.1 Rayonnın' du'ziliwi, kuramı, aymag'ı ha'm xalkı

Bul bo'limde ne sebepli rayonın' «Qanlıko'l» dep atalg'anı, bul aymaqtı xalıq qashan qon'ıs basqanlıg'ı, qanday siyasiy, a'skeriy ha'm waqıyalar bolg'anlıg'ı jo'ninde aytiladı. O'tken a'sirdin' 20-30-jıllarında rayonlastırıw barısında aymaq jerleri qaysı rayonlarg'a kirgeni, sol da'wirdegi el azamatları, repressiya, kolxozlasıw protsessleri boyınsha mag'lıwmatlar beriledi. Sonday-aq 1970-jıllar Qanlıko'l rayonın' du'ziw ushın qanday negiz salıng'anı aytiladı. Bunda rayondı du'ziw boyınsha hu'kimetlik qarardı talqılaw, bul boyınsha pida'kerlik miynet etken el basshıları xızmetide aytiladı. Rayon quramına kaysı sovxozlar kirgeni olardıń sotsiallıq ekonomikalıq jag'dayı, tabısları sa'wlelen'edi. Qanlıko'l rayonın' du'ziliwi, quramı, aymag'ı, xalqı jo'ninde aytiladı.

1970-jıl 7-dekabrde sho'lkemlestirilgen Leninabad rayon, Qon'ırat rayonu Sverdlov atındag'ı Xarezmi awıllarının' aymag'ı ha'm Shomanay rayonın'dag'ı «XXII parttsez» savxoz jerlerine shegaralas Begjap awılı aymag'ının' bir bo'legi kiredi⁵.

1993-jıl 9-yanvarda ⁶ rayon ataması o'zgartirilgende og'an «Qanlıko'l» atamasın berilgenligi ko'pshilik ushın jan'alıq bolsada tariyxshılar ushın bul atama jan'alıq emes edi. Xalıq arasındag'ı mag'lıwmatlardı jıynay otırıp, tariyxshılar bul atamanın' bir qansha tu'siniklerin beredi.

Bul jerdin' «Qanlıko'l» atalıwı jawgershilikten ko'p qan to'gilgenlikten atalg'an. Bul jer da'slep «Taban ko'l» dep atalg'an eken. Ol ko'ldi taban balıq ko'p bolg'an. Ko'lden' xalıq muz u'stinen ilme menen ko'p balıq awlap taslay bergen. Balıqlardı jıynag'an waqtında qaysı balıq kimdiki ekenin jo'ninde daw bolıp, balıqshılar arasında qan to'gispe bolg'an. Onın' u'stine muzdın' u'stine taslang'an balıqlardıń qanı qosılǵ'an. Usınday waqıyalardıń son' ko'ldin' ataması

⁵ А. Медетбай. Берекет дарыған елсе □ -Қанлықол. (Қанлықол районы 25 жыл). Нөкіс. Қарақалпақстан. 1995. 7-б.

⁶ Булл да сонда 7-б.

«Qanlıko'l» bolıp o'zgergen. Demek, tariyxshılardıń pikirinshe rayonnıń ataması ko'lden` kelip shıqqan⁷.

Babalarım jerlerin`di jaylag'an,
Ko'llerinde altın balıq oynag'an,
Eldin` atı a'psanag'a aylang'an,
Tariyxların` tilde da'stan, Qanlıko'l⁸.

Qanlıko'l aymag'ına qaraqalpaq xalqı Turkistannan qayıtıp kelgennen keyin, 1746-jılları ornalasa baslag'an. Bul jerde tiykarınan qaraqalpaqlardıń No'kis ruwı adamları jaylasqan. 1900-1903 jılları Shomanay aymag'ında payda bolg'an suwsızlıq a'qibetinde Qanlıko'l aymag'ına xalıq ko'plep kele baslag'an. Sol da'wirlerden` qalg'an tariyxıy estelikler «O'giz da'rya», «Jan'a qala», «Taza jan'a qala» ha'm basqalar bul o'tmish tuwralı derek beredi.

Taza jan'a qala 1893-jılı salıng'an eken, degen menen baspashılar topılısı ha'm Shomanaydın` suwının` tartılıwı sebepli bul jerden` 1901-1902 jılları xalıq ko'ship ketken.

Yawmit qursın qalamızdı jayladı,
Aq ten'geni shaqmaq atıp oynadı,
Qız-nashardı ben`de qılıp aydadı,
O'ler boldıq zalım yawmit da'rtinen.

Ko'she - ko'she,ko'shten a'rman qalmadı,
Ko'rpe arqalap, belde da'rman qalmadı,
Qapta biyday, shanashta un qalmadı,
O'ler boldıq zalım yawmit da'rtinen.

1916 jılǵı xalıq ko'terilis da'wirinde de bul jerge qayta jıynalg'an 3500 xojalıq tag'ı ko'shiwge ma'jbu'r bolg'an.

Xan saylag'an xalıqtın` ha'meldarlardı,
Salıq salıp, mal alıwdın` jolların,
Zalım xannın` xalqın ko'rip zardabın,
Eziliwden` esi ketti qaraqalpaq⁹.

⁷ Есбергенов Хожакмет. Қарақалпақстан АССРы Ленинабад районындағы Я.М.Свердлов атындағы совхоздың тарихы. Ташкент,1977. 8-9 бетлер. Жумыс «Өзбекстан колхоз хэм совхозлар тарихы жәмийетлик институты» буйыртпасы бойынша жазылған.

⁸ Н.Даулетбаев. Ел тилинде. Нөкис: Қарақалпақстан, 2001. 4-бет.

⁹ Қарақалпақ халық қосықлары. Нөкис: Қарақалпақстан, 1965. 337-бет

1912 jılı 46 jasar O'tesh batır (1861-1916) xalıqtan qarjı toplaп, qural-jaraq alıp, elden` qırq jigit saylap alıp, olarg'a qural-jaraq berip, o'zi bas bolıp, elin qaltaman yawmit baspashılardan qorg'awg'a bel bayladı.

Xalıq arasında O'tesh batırdın' qaha'rmanlarsha qurban bolg'anlıg'ı qosıq bolıp jırlanadı:

Basqınshılarg'a qarsı gu'reste el qaha'rmanı O'tesh batır no'ker jıynap sawashlar alıp barg'an. O'tesh batırdın' su'yegi Taza jan'a qalada jerlen'gen. K.Berdimuatov 1948-jılı ilimiy ekispeditsiya da'wirinde Kon'irat rayonu 7-awıl «Kızıl a'sker» kolxozında jasawshı Allan Bayniyaz ulınan «O'tesh batır» a'psanasında jazıp aladı¹⁰.

O'tesh batır buqqıda jatqanda,
Yawmit kelip en'sesinen atqanda.
Aq so'pten koylegi qang'a batqanda,
A'rman menen jan tapsırg'an O'teshsen`.

O'tesh batır qaha'rmanlıq penen qaza tapqannan keyin ag'ayinli Eskene degen batır shıg'ıp, O'tesh batırdın' qanın` alıw ushın, eldin' tınıshlıg'ın qorg'aw ushın sawashqa atlanadı.

Sol waqıtta O'tesh penen Eskene batırg'a arnap qazaq aqınları da minaday qosıqlar jazg'an.

O'tesh penen Eskene,
Eskene eske tu'skende,
Jolbarıstı ko'rgendey,
Qashandı yawmit seskene.

O'zi o'lse de jigittin',
So'zi qaladı artında,
G'ayratı eldin' hesh deme,
Jorg'a menen jortaqtı.
Batır demek qorqaqtı,
Eskene, O'tesh er bolıp,
Qorıp ju'rdi bir qıstay,
Qazaq penen qalpaqtı.

¹⁰ Байниязов К. Елим деп енген ерлер. Нөкис 1993.

Taza jan'a qalanin' ku'n shıg'arında «Do'ngelek ko'l» a'tirapında jasag'an baymaqlı ha'm qazayaqlı urıwlarınan shıqqan Kosjan beg'ler begi basqarg'an.

Taza Jan'a qalanin' batısındag'ı on to'rt urıw xalıqların aralbay urıwınan shıqqan Kutlımurat beglerbegi basqarg'an. Ketenlerdin' do'gerindegi «Qanlıko'l», «Karato'be» jerlerinde otırg'an teristamg'alı urıwınan shıqqan Sha'ribay beglerbegi baskarg'an. Al, Dawıt atanın' tu'sliginde barlıq qazaq Kaljan beg'lerbegi basqarg'an¹¹.

Tu'rkıstan generel-g'ubernatorlıg'ı Amiwda'rya bo'liminin' nachalnigi 1917-jıldın' basında «Rossiyadag'ı bolıp atırg'an siyasiy jag'daylar, haqıyqat shınlıq tu'rinde tek russha dereklerden g'ana belgili bolmay,s onday-aq taralıp atırg'an angilichan, turk dereklerinen de Xiywa xanlıg'ındag'ı jasawshılarg'a attan anıq belgili», -dep jazdı¹².

Qaraqalpaqstan xalqı da patshalıqtın' qulawın uzaq ku'tken waqıya sıpatında quwanışlı tu'rde ku'tip aldı. Usı quwanışlı xabar adamlardıń awzında a'piwayı g'ana emes, al olar ta'repinen do'retilgen qosıq qatarlarında da janladı. Tariyxshı Alpisbay To'reevtin' xalıq arasınan jazıp alıng'an mına qosıq qatarları bunı da'lilleydi:

Mart aynın' altılanshı ku'ninde,
Baylar hu'kimeti boldı shermen`de...

1917-jılı g'u'zlik biyday egisi baslanar aldında Kon'irat bekligi awıllarında qozg'alan` ju'zege kelgen. Diyxan qozg'alan`ın'a Abilla «qara qursaq», Biydan biylerdin' Kon'ıratın' jawınger tiyresi diyxanlarına qarashlı egislik jerlerinen bir bo'legin molla Karashayimg'a astır satıp jiberiwi sebepli baslandı. Ko'zg'alanshılardıń sanı 300 ge jetip, molla Karashayim sharwalarınan «Kazaq jap»tı qazıwg'a ruxsat etpegen. Ko'zg'alanshılar urıw aqsqaqallarının' to'reshiligi arqalı az g'ana jerdi qaytarıp alıwg'a eristi ha'm qozg'alan`dı toqtatıwg'a ma'jbu'r boldı.

¹¹Косбергенов, Р.К. Қарақалпақстанның Россияға қосылуы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1972. 26-бет.

¹²Төреев А. XIX ғасырдың ақыры, XX ғасырдың басында қарақалпақ үлкесінде дийханлар хәрекеті. Нөкіс, 1991.- 120-бет

1917 jıl avg'ust ayında Awg'anıstannan Xiywa xanlig'ına tu'rkmen' baspashılarınan birewi Junayid-xan (Kurban Mamed sardar, 1860-1938) kelgen edi.

1917-1930 jılları Taza jan'a qala a'tirapı elsiz bolg'an. 1924-jılı bul jerde 14 xojalıq qalg'an eken.

Asfandiyar xan boldı,
Abadan jurt wayran boldı.
«Qan ko'ldi» jaw aralap,
Ko'p adamlardı jaralap.

Bir talayın ketti aydap,
Bir alamat zaman boldı.
Qiyat eli ku'nde boldı,
Kempir-g'arrısı ko'p o'ldi.

Xalıq posıp ko'lge kirdi,
Bir alamat zaman boldı.
Ko'rpe to'segin arqalap,
Tamaq ishpey qolın jalap.

Ko'l shetinde etti talap,
Bir alamat zaman boldı¹³.

1917 jıldın' baslarında Xojeli, Shomanay, Kon'irat beklilikleri diyxanları suwdın' jetkiliksizligine narazılıq ko'rsetiwdi ku'sheytip jiberdi. Olar jekke basının' g'amin oylawshı basshılardı xızmet orınlarınan shetletiw talapların da qoydı. Kısqa waqıt ishinde Kon'irat bekligindegi Xiywa xanı ha'kimi 2 ret o'zgartildi. Xiywa xanı bunın' sebeplerin Kasım qazıdan ko'rip, onı qazılıq xızmetinen bosattı.

Ayırım qazaq ha'm qaraqalpaq diyxanları Xojeli bekligindegi Tasjap boyındag'ı egislik jerlerin taslap, Amiwda'ryanın' on' ta'repindegi No'kis bolısı qarawına ko'ship o'tiwge ma'jbu'r bolg'an.

Xalıq o'z esabınan no'ker du'ziwge ruxsat etiwdi yamasa ayırım tonawshılardıń tonawınan qorg'awdı Amiwda'rya bo'limi nachalniginen talap etti. Xalıqtın' talabınan qa'wiplen'gen nachalnik Shomanay ha'm Man'g'it bekliliklerin

¹³ Қарақалпақ халық қосықлар Нөкіс, Қарақалпақстан, 1965. 337-бет

qorg'aw ushın bir otryad soldat jiberiwge ma'jbu'r boldı. 1917-jıl 18-yanvar ku'ni otryad Man'g'ıtta xalıqta tonawshı Muha'mmedmurat basshılıg'ındag'ı baspashılardı qıyrattı.

Belgili ilimpaz Qallı Ayımbetov bul jıllardı bılayınsha eske tu'sirgen: «Ele elmes-elmes esimde, egin egiwge suw bolmadı. El ash-aptada boldı, alag'at zaman baslandı. Sol zamannın' bir jıl «atshoqay, qızıl tarı jılı» bolıp atandı. Adamlar egin egiwge atızlarg'a, japlarg'a tamshı suw kelmey, qıs azıqsız qaldı. Kıs qattı keldi. Kollarına bel, ketpen` alıp, ko'ldegi jekennin' tamırın (at shoqayın) qazıp alıp jey basladı. At shoqay jan saqladı. Ko'klemde ko'gerip shıqqan jon'ishqanın' ko'gin ha'm jazda qumg'a ko'geretug'in «qızıl tarı» dep alatug'in jabayı sho'ptin' da'nlerin qaynatıp ishti»¹⁴.

Aral tenizinen balıq alıp kelgenler balıqtın' uwıldırıg'ınan da un kılıp tartıp tamaq qılğ'an. Balıqtın' uwıldırıg'ın kewip ketkennen keyin jewge bolmaydı eken. Jazı menen miynet etip, egis alg'an tarısı barlar, ol tarının' kepegine deyin tazalamastan quwırıp digirmang'a tartıp, un etip «baslamay» taqan etip alg'an. Ba'ha'rde qawın egetug'in pa'llege alıp keptirip qoyg'an qawın shopaqlardı suwg'a ezip, sholpıdan o'tkerip, su'zip, asqatıq etip qatqan waqıtta, pa'llenin' qarası mashabaday bo'lip ko'rinedi, og'an qatqan qawın tuqımnın' taqannın' shoyın qazang'a quyg'anda mashabatg'a su't qatqanday bolıp ko'rinedi.

Ash-aptalıqta jasag'an pukara xalıq kam tu'rli ba'le-bater tabılıp turdı. Ashlıqtın' saldarınan ha'r tu'rli sho'plerindin' tu'birin, japırag'ın jey bergen adamlardıń ishıp awırıp, tırısıp, to'sekke jatqızdı. Elde tırıspay awırıwı tez arada en` jaya basladı.

Ko'she-koshten a'rman qalmadı,
Ko'rpe arqalap belde da'rman qalmadı.

Kanlıko'l tariyxında 1918-1930- jıllar qan to'gispefi, azatlıq ushın g'u'resshen`lerge qarsı repressiya jılları boldı. Jonaytxannın' topılıslarına xalıqtı ko'tergen el azamatları Matjan shomaq O'teshov, Kaniyaz Shukirbaev, Raxmanbergen Matenov, Maqset Abdullaev, Ka'limbet Jiynalievlerdin'

¹⁴ Қ.Айымбетов. өткен күнлерден елеслер. Нөкис 1972. 78-б.

iskerlikleri elege shekem xalıq awzında a'psana bolıp ju'ripti. Olar «Kanlıko'lı» a'tirapındag'ı tog'aylıqlarda baspashılarg'a qarsı urıs alıp barg'an.

Asirese, Matjan shomaq O'teshovtın' xızmeti ullı. Ol 1920-1924 jılları qırıq atlı noke menen Konırat qalası ha'm Kanlıko'ldi baspashılardıń topılsınnan qorg'ag'an. 1926-1927 jılları Matjan shomaq, Kaniyaz Shukirbaev (bolıs), Sultamurat Akadilov (awıl ken'es baslıg'ı) Konıratтан ja'rdem alıp «Ketenler» a'tirapında baspashılarg'a qarsı qattı sawash alıp barg'an. Bul sawashta Kaniyaz benen Matjan qazalang'an. Degen menen usı sawashtan keyin baspashılardıń topılıs azayg'an.

«Kanlıko'lı» kamalı dep tariyxta at kaldırg'an usı wakıyag'a keyin el tınıshlanıp, «Nıshanbay kepe» «Kutlımurat begler begi jeri» a'tirapına qonıslasqan, tog'aylıqlar arshılıp, tomlar qoparılıp, japlar qazıla baslag'an. 1929 jılı «Beksıyıq», «Qıpshak» «Kuyın» «Sheriwshi» japları jin'g'ılıqlar arasınan qazıldı¹⁵. Bul japlardıń boyına el 1930 jıldan baslap qonıslasqan.

Adamlardıń qazıwdag'ı quralları bel, za'mber, ketpen, balta, su'ymen, arba, gu'nde, moyıntırıq islewde Abdiraman, Bayniyaz, Tilegen, O'temurat ustalar u'ken iskerlik ko'rsetken.

1931-1933 jılları kolxozlasıw da'wirinde el azamatları İmamatdin İsmaylov ha'm Abdirasuli Xojaxmetov, Askar Erniyazov, Esmambet Kurbanovlardıń iskerligi xalıq yadında qaldı. Kanlıko'ldi «Kog'am», «Awız birlik», «Raykom» artelleri, «Sho'lkem», son'ınan «Ma'den'iyat» kolxoız du'zildi. Bulardı sho'lkemlestiriwde To'reniyaz Abdullaev, Berdimurat Seytmuratov, O'mirzaq Esbolovlardıń ornı girewli. Sonı da ayıp o'tiw kerek, kolxozlasıw da'wirinde brigadalar urıw-urıw bolıp qa'liplesken, mısalı, «aralbay», «sheriwshi», «quyın» urıwları adamları o'z aldına brigada bolg'an eken. 1930 jılı du'zilgen «Kog'am» kolxozınnan 1934-jılı «Komsomol», «Molotov», «Kog'am», «Jas Leninshi» kolxozları bo'linip shıqqan.

¹⁵ К.Сарыбаев. История орошения Каракалпакстана (XIX века до наших дней) Нукус Каракалпакстан 1995 г. С-166.

Kanlıko'ldin' jan'a da'wirindegi tariyxında 1934-jılı baslang'an Suwen'li kanalının' qurılısı u'lken orın iyeleydi. Bul qurılıs baslamastan burın suw a'sbap bolatug'ın edi. Xojalıqlar qayırdan ha'm basıwdan jer izlep, Shomanaydag'ı «Ketenler» den` tu'slikke o'tip, Aybu'yirdin' jag'alarındag'ı basıwg'a shekem baratug'ın edi. Suwenli kanalı Taqiyatastag'ı Suwenli jag'asınan baslanıp Kon'iratqa shekem bardı¹⁶. Kanal topıraqtan qashı u'yilip qurıldı, eki qaptalında topıraq aling'an jerlerde suw jatatug'ın edi.

Qa'llibek Kamalov joqarıda ko'rsetilgen jıllarda Suwenli kanalına basshılıq etken el azamatları tuwralı bılay jazadı:

«El basqarıwdag'ı og'ada mashaqatlı, biyik ma'rtebeli lawazımın` ju'rme atın ta'g'dir tu'rli adamlardıń aldına tartadı. Xalıqtın' yadında, eldin tariyxında olardıń ba'ri birdey iz qaldırıp kete almaydı. Pirjan Seytov, Mateke Jumanazarov, Naurız Japakovlar Karaqalpaqstan Respublikasınıń tariyxında teren' iz qaldırğ'an el ag'aları boldı. Olar qaraqalpaq xalqının` ullı u'sh ba'yteregi tuwg'an elimiz tariyxının` betlerinde atları altın sıya menen jazılıwg'a miyasar insanlar edi»¹⁷.

El basshıları 30 jıllardıń aqırında, ekinshi jer ju'zlik urıs da'wirinde ha'm urıstan son'g'ı qayta tiklen'iw jıllarında Karaqalpaqstang'a basshılıq etken elimizdin' ardaqlı aqsaqalları boldı.

«Xa'mmemizge ma'lim, - dep jazadı K.Kamalov, - bul da'wir qan to'gispe urıs sebepli xalıq g'u'yzeliske ushırap, turmıs sharayatı to'menlegen, ma'mleketlik ta'miyinat og'ada az bolg'an mashaqatlı, awır jıllar edi. Mine usınday waqıtlarda elge basshılıq etiw, xalıqtın' nanın` tawıp berip, tamag'ın toydırıw mu'shkil is edi. Bul jıllarda o'giz qos penen, tappag'anlar eshek penen jer su'rip yamasa ketpen'lep egin ekken, qısta qazıwdan japtın' ırashına ton arqalap shıg'arıp suw a'kelip, shıg'ır menen jer suwg'arg'an.

Bul u'sh aqsaqal usınday awır jıllarda, qıyın sharayatlarda Karaqalpaqstannın' gu'llenip, rawajlanıwı ushın hadal xızmet isledi, xalıqtı ash-jalanash qılmay, eldin' birligin saqlap turdı. Zamanlasları ushın olar o'mek boldı.

¹⁶ Қарақалпақстанның жаңа тарихы. Қарақалпақстанның XIX ғасырдың екінші жартысынан XXI ғасырға шейін. Нөкіс. Қарақалпақстан. 2003. 230-б.

¹⁷ Қ.Камалов. Ел хызметінде. Нөкіс. 1995. 45-б.

Oksheles qosshilar olardin' ibratli so'zlerin qunig'ip tin'ladi, qarim-qatnas jasawdin' sirlarin, milliy da'stu'rler menen u'rp-a'detlerdi qa'sterlewdi u'yren'di»¹⁸.

1950 -jillardag'ı siyasiy mapazlardin' en' irisi bul A'miwda'ryanin' to'mengi ag'ısı ha'm Turkmenstan Respublikasında paxtashılıqtı bunnan bılay da rawajlandırıw maqsetinde oray 1950-jılı Bas Turkmen kanalının' qurılısı haqqında qarar qabıl etiwı edi. Bul kanal Taqiyatastan baslanıp, sol jag'alıq Karaqalpaqstan, arqa Turmenstan, Sarıqamis ha'm Uzboy arqalı Kaspiy ten'izine barıp tutasıwı tiyis edi¹⁹.

Biraq, bul kanal qurılısı «qarjı shıg'ını ko'p ha'm ekonomikalıq paydası joq» dep tabılıp, 1953-jılı oray ta'repinen birotala toqtatıldı. Sonın' ala Amiwda'rya alabındag'ı Karaqalpaqstan Respublikasının' ma'plerin esapqa almastan oray ta'repinen buratala toqtatıldı. Son'ın ala A'miwdarya alabındag'ı Karaqalpaqstan Respublikasının' ma'plerin esapqa almastan oray A'miwdaryanın' joqarı ag'ısında uzınlıg'ı 1400 shaqırım Qaraqum kanalı qurılısın iske asırıwg'a ruxsat etti.

Professor B.Qoshanovtin' jazıwınsha Bas Turkmen kanalı qurılısı ekinshi jer ju'zli kurısta jen'ip shıqqan xalıqtın' jarqın keleshekke degen u'mitin bildirer edi²⁰.

1946-1950 jıllar u'lkemizde birinshi ma'rte temir jol qurılısının' baslanıwı menen ko'zge tu'sedi. Karaqalpaqstannın' ha'r bir awılınan kolxozshılar, jumısshılar, shopanlar, xızmetkerler pu'tkil xalıqlıq qurılısqa kelip g'rafik boyınsha islep ketpen', arbalar menen jumıs alıp barıp, qol ku'shi menen temir jol astına topıraq u'yıp, olardı qamıstan islen'gen plitalar menen bekkemlep bardı. Karaqalpaqstan jag'ınan bolg'an qurılıs «prorabları» Mateke Jumanazarov, Ministrler Ken'esinin' baslıg'ı Nawrız Japaqovlar ku'ni-tu'ni qurılısshılardin' qasında bolıp, u'lken ja'rdem ko'rsetti.

¹⁸ Қ.Камалов. Ел хызметинде. Нөкіс. 1995. 45-6.

¹⁹ Қошанов.Б.А.,Султанова.С.К. Актуальные вопросы истории Каракалпакстана 1946-60 годов Вестник ККО АН РУ, 2000., № 4; Қошанов.Б.А.. Қарақалпақистон 40-йилларнинг иккинчи ярми-80 йилларда// Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб.Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., ;Шарқ, 2000.512-526.б.,Султанова С. Каракалпакстан в 1946-1960 годов: узловые проблемы истории. Автореферат канд.ист.дисс. Нукус.2001.

²⁰ Қошанов.Б.А. Қарақалпақистон 40-йилларнинг иккинчи ярми-80 йилларда// Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб.Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., ;Шарқ, 2000.613-623.

Temir jol magistrlları tez waqıt ishinde Qaraqalpaqstan aymag'ına jaqınladı. 1950 jılı ol Taqıyatas posëlkasına, al kelesi jılı A'miwda'ryanın' shep jag'alıg'ındag'ı Xojeli qalasına keldi. 1955-jılı Charjaw-Qon'ırat temir jolı salınıp pitti, ol O'zbekstan ha'm Turkmen'stan temir jolları menen qosılıp, o'ndiris ku'shlerinin' ha'm xalıq xojalag'ının' bunnan bılay da rawajlanıwına u'lken ta'sir tiygizdi. Solay etip, bolajaq Transqaraqalpaq avtomobil magistrllarının' tırnag'ı payda boldı²¹.

1960-jılı avtonomiyalı respublika jol qurılısı en' jaydırıldı. O'zbekstannın', sonday-aq Qaraqalpaqstannın' basqarıwshı uyımlarının' dıqqat orayında A'miwda'ryanın' eki jag'ası boyına avtomagistral qurıw wazıypası turdı. Olar Gazlı-U'rgenish-Qon'ırat-Moynaq (450km) ha'm Du'ldu'l-To'rtko'l-Beruniy-No'kis-Qazaqda'rya (330km) avtomagistralları edi. Qon'ırat Beynew temirjolı qurılısı 1970-jılı baslanıp, og'an 49 millet wa'kili qatnastı. Onın' U'strit ha'm Qazaqstan dalaların kesip o'tiwine qaramastan, bul u'sh jıldı pitkerildi. Sonın' menen bir waqıtta Charjaw-Qon'ırat temir jol liniyasın qayta qurıw boyınsha u'lken jumıslar ju'rgizildi. Qaraqalpaqstandag'ı temir jol liniyasının' uzınlıg'ı 1970 jılǵ'ı 102 km den' 1980 jılı 486 kmge deyin pitkerildi.

1960-1980 jılları Su'wen'li kanalına paralel seku'ndına 240 kubametr suw o'tkizetug'ın kanal qazıldı. Bul kanaldın' shaqapshaları bolg'an Shomanay, Kindiko'zek, Qazaqjap, Leninabad, Jin'ishke, Ordjonikidze kanalları qazıldı.

1957 jılı sovxozlasıw protsessii baslanıp, Qanlıko'ldedi kolxozlar «Ya.M. Sverdlov» atındag'ı solxozg'a birlesti. Sovxozdın' tiykarg'ı ka'sibi paxtashılık bolıp qaldı. Sovxozdın' da'slepki direktorı bolıp agronom, ta'jriybeli diyxan, sheber sho'lkemlestiriwshi, Xojeli rayonın'dag'ı «Lenin» kolxozının' baslıg'ı Jan'abay Bekmuratov tayınlandı.

Usı aymaqta respublikamızg'a belgili shayırlardan Da'li Nazbergenov, A'met Shamuratov, Ayımxan Shamuratova, Genjemurat Esemuratov, Ma'ten Seytniyazov, alımlar Qabıl Maqsetov, Karamatdin Sultanov, Orınbay Asamatdinov, A'sen` Alımov, Men'limurat Berdimuratovlar tuwılǵ'an ha'm kamalg'a kelgen.

²¹ М.Сейтимбетов. Қарақалпақстанда темір жол қурылысы тарихынан. Нөкіс.1993. 21-б.

A'met Shamuratov o'zining tuwılǵ'an jerge degen tuyǵ'usın 1939-jılı jazǵ'an «Qanlıko'l» shıǵ'armasında bildirgen.

«Tan' nurında» iske asar a'rmanı,
Qanlıko'lden` shıqqan talant larlanı,
Ko'rkem o'ner ju'rip o'tken jolları,
Qanlıko'ldin' dan'qı, Ayımxan apa.

Tuwılıp o'stin' «Qog'am» japtın' boyında,
Ko'zge tu'sip «Shuy tastamaq» oyında,
Jıraw awılında u'lken jıyında,
Sen` qosıq aytasan', Ayımxan apa²².

A'miwda'ryanın' sol jag'alawlarına qonıs basqan Qanlıko'l elatı a'zelden` qut bereket darıǵ'an tariyxıy orınlardıń biri. Burın Qon'ırat rayonın'ın' quramında bolǵ'an Ya.M.Sverlov atındag'ı sovxoz rayonnıń tiykar saldı. Jer soramının' A'miwda'ryag'a jaqınlıǵ'ı, topırag'ının' qunarlıǵ'ı, salı, paxta, sharwashılıqqa, miywe, palız, ovoshtan joqarı zu'ra'a't alıwǵ'a tolıq mu'mkinshilik jasadı.

1950-jıllardıń ortasında oray «ma'kke-en' zu'ra'a'tlı da'n o'simligi, onı elimizdin' barlıq rayonlarında ken'nen taratıw» za'ru'rılgın ko'rsetti. QRSS Oraylıq Ko'mitetinin' Bas sekretarı N.S.Xrushevtın' ko'rsetpesine muwapıq bul o'simlik respublikamızdın' arqa rayonlarında da egile basladı: Qarao'zekte – 432 gektar, Xojelide – 465 gektar, Qon'ırat – 365 gektar, Qanlıko'l aymag'ında -134 gektar, Shımbayda – 171 gektar, Qıpshaqta – 77 gektar, Moynaqta – 65 gektar egildi.

Biraq, 1950 jıllardıń ortalarından baslap respublika mal sharwashılıǵ'ında u'lken qa'teliklerge jol qoyılıwı, sebeplerinen mallardıń bas sanı azayıp ketti. 1955 jılı kolxozlar 195,5 mın' iri bas mal, 358,2 mın bas qoy, 1,9 mın' bas shoshqag'a iye edi. Al, 26907 jeke xojalıqlardıń iri qara malı, 8775 xojalıqlardıń ulıwma malı bolmadı. Respublika boyınsha jılqılar ha'm eshkiler joq bolıp ketti.

K.Sarıbaevtın' pikirinshe 1950 jıllardag'ı Qaraqalpasqtan awıl xojalıǵ'ın tutası menen alg'anda, ol ba'ha'r n'u'rli ta'jriybeler maydanın'an aylanıp, biraq bul ta'jriybelerde qaraqalpaq xalıqının' a'sirler dawamında qa'liplesken

²² Н.Дәулетбаев. Ел тилеги. Нөкіс: Қарақалпақстан, 2001.43-бет

diyxanshılıq da'stu'rleri, respublikamızdın' geog'rafiyalıq ha'm klimatlıq sha'rayatlarıesapqa alınbadı. Diyqanlardın' jeke xojalıqları sheklen'e basladı. 1956 jılı kolxozshı tek 15 sotix jerge, 1 sıyr ha'm 5-6 qoyg'a iye bolg'an. Bunday siyasat diyxanlardın' pillekeshlerdin', balıqshılardın' ma'pine juwap bermedi²³.

Oraylıq temir jol ha'm magistral asfaltın' u'stinen o'tti, gaz trassalarınin' jaqınlıg'ı qıyınshılıksız paydalanıw imkaniyatın berdi.

U'lken u'y sanalg'an Ya.M.Sverdlov atındag'ı koldxozdan son'g'ı jılları «Altınko'l», «Xorezm», «Lening'rad» sovxozları o'z aldına bo'linip shıqtı. 1970 jılı «Leninizm» sharwashılıq sovxozı o'z enshisin bo'lip aldı. Jıllar o'tiwi menen elge el qosılıp, ken'nen qulash jayıp o'siwi na'tiyjesinde olardan ja'ne de «Kindik o'zek», «Jayxun», «Qulamet jıraw» ha'm «Marat Nurmuha'mmedov» atındag'ı xojalıqlar o'z aldına otaw tigip shıqtı.

1970-jılı 7-dekabarde O'zbekstan SSR Joqarı Soveti Prezidiuminin' sekretarı R.Saxibaevlar to'mendegi «O'zbekstan SSR nın' sostavında jan'a rayonlardı du'ziw haqqındag'ı » ukazg'a qol qoydı:

«Qaraqalpaqstan ASSR ı boyınsha Leninabad rayonu du'zilsin. Onın' sovtavında Qon'irat rayonın'dag'ı Sverdlov atındag'ı, «Xorezm» awıllarının' terretoriyası ha'm Shomanay rayonın'dag'ı «XXP partsezd» sovxozlarınin' jerlerine shegaralas «Beg'jap» awılı terretoriyasının' bir bo'legikiredi.

Sverdlov atındag'ı sovxozdın' oraylıq usadbasındag'ı elatlı punktke Leninabad awılı atag'ı berilsin. Leninabad rayonnnın' ha'kimshilik orayı Leninabad bolıp belgilen'sin»²⁴.

Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg'ı Soveti Baslıg'ı Ubbiniyaz Ashirbekov 1993-jılı 9 yanvarda «Leninabad» rayonın'ın' atamasın «Qanlıko'l» etip o'zgeriw haqqındag'ı Pa'rmang'a qol qoydı:

«Leninabad rayonın'ın' ha'kimi using'an materiallardı qarap shıg'ıp Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Soveti Prezidiumı qarar etedi: Leninabad rayonın'ın' ataması «Qanlıko'l» dep o'zgertilsin»²⁵.

²³ Сарыбаев К.. История орошения Каракалпакстана. Нукус. 1995.134 бет.

²⁴ Совет Ўзбекистони, 1970, 9 деабрь.

Qanlıko'1 rayoni tariyxın izertley otırıp, to'mendegi ilimiy jan'alıqlar, tariyxıy jag'daylar ha'm o'zgesheliklerdi bayqawg'a boladı:

1971 jılı o'z aldına rayon bolıp du'ziliwine 1950 jıllardıń akırındag'ı rayonlardı, kolxozlardı ha'm bo'limlerdi irilen'diriw siyasatı ta'sir qıldı.

Haqıyqatında da Qanlıko'1 rayonın'ın' tiykarın quraytug'ın sol da'wirde Ya.M.Sverdlovın' atına qoyılğ'an kolxoz, F.Engels, M. Kalinin, Qızıl a'sker, Birinshi may, A.Jdanov, Leninizm, İ.Stalin kolxozlarınan ibarat bolıp, da'slep Qon'irat, son'ınan Xojeli rayonın'a qarashlı edi. Sovxozdın' sol da'wirdegi jer ko'lemi 39,355 gektar bolıp, onın' 7,452 gektarı g'ana egislikke paydalanatug'ın edi. Xojeli rayoni basshısı D.Ojiraevqa o'z xojalıqların ko'zden' o'tkeriw ushın yarım ay waqıt kerek edi. Bunın'day ko'zsiz basshılıq etiw, sinap ko'rilmey, jalpılamay irilen'gen Xojeli rayonın' du'ziw, o'nim jetistiriwdi ko'beytiwge jaqsı ta'sirin tiygizbedi.

1964 jılı Qaraqalpaqstan avtomoniyalı respublikasınıń du'zilgenine 40 jıl tolıwına baylanışlı merelerdi o'tkeriw barısında iri rayonlardı bo'lip jan'a rayonlar ashıwg'a imkaniyat tuwıldı. Na'tiyjede Xojeli, Qon'irat ha'm Shomanay rayonları qaytadan du'zildi. Endi Qon'irat rayonların ıqshamlap rayonlastırıw ku'n n'artibine qoyıla basladı.

1969-jıldan baslap Ya.M.Sverdlov atındag'ı sovhozdın' Qaraqalpaqstan boyınsha sovхозlar Tresti quramında birinshilerden' bolıp tolıq xojalıq esabına o'tiwi Qanlıko'1 rayonın' ashıw ushın ekonomikalıq negiz boldı. Sonday-aq bul sovhozdın' 1966-1970 jılları ma'mleketke 23,515 tonna paxta tapsırıw ornın'a 27,655 tonna paxta tapsırg'anı rayon bolıw ushın ku'shli potentsial barlıg'ınan da'rek berer edi. Sonday-aq o'z aldına rayon bolg'anda sovхозdag'ı Jan'abay Bekmuratov, Nuri Palımov, Orazbay Smetullaev, Joldas Baltabaev, Aytbay Qulametov, Maqset Mambetkarimov ha'm basqa da belgili el azamatların' iskerligi esapqa alındı.

Jıraw-shayırlardıń o'sken ma'kanı,
Sen`nen shıqtı ilimpazlar toparı,

²⁵ Еркін Қарақалпақстан 1993, 12 январь

Qulamet ha'm Ayımxanday apanı,
A'lemge tanıtkan elsen', Qanlıko'l.

Jerdin' sırın bilip, tilsimin ashqan,
Jaqsı niyet penen tuqımın shashqan,
Altın g'u'z pasında qırmanı tasqan,
Qatarda nar bolg'an Aytbay ag'asan'²⁶.

1950-jıllarda 1960-jıllardıń basında rayon awıl xojalıg'ı ha'm ekonomikası to'men jag'day da boldı.

1964 jılı Sh. Rashidov Qaraqalpaqstan basshılarının' respublika rayon aymaqlarının' bir-birinen alıslıg'ın, basqarıwdag'ı u'lgermewshiliklerdi ha'm basqa da kıyınshılıqlardı aytıp, iri rayonlardı bo'lip, buring'ı qa'lpine keltiriwin tuwralı usınıslarına kelisim berdi. Sonnan keyin To'rtko'l, Beruniy rayonu bolıp ekige, Xojeli, Qon'irat, Shomanay rayonu bolıp u'shke, Shımbay, Taxtako'pir rayonu bolıp ekige bo'lindi. Ya.M.Sverdlov atındag'ı sovxoz Qon'irat rayonu quramında qaldı.

Rayonlardı ıqshamlı, buring'ı qa'lpine keltiriw arqasında raykom menen rayatkomnıń' diyxansılıqqa ha'm mal sharwashılıg'ına buring'ıdan g'o're a'dewir on'aylandı. Ya.M.Sverdlov atındag'ı sovxozdı jer-suw ha'm ornalasıw awhallarına qaray basqarıwg'a qolaylı etip qayta qurıldı. Sovxozdag'ı bo'limler qayta tiklen'di, brig'adalar 100-125 gektar paxta jer ko'leminde du'zildi, brig'adalarg'a tabelchikler qaytadan berildi.

1964-jılı Su'wenli kanalı sag'asında «Beg'jap» awılında 60 kubometr suw beretug'ın nasos stantsiyası qurılatug'ın boldı. Bul qurılıs 1966-jılı mart ayında pitkerildi.

Leninabad rayonu aymag'ı Qaraqalpaqstan Respublikasının' Qon'irat, Kegeyli, No'kis, Shomanay rayonları, Turkmen'stan respublikasının' Tashawız oblasti G'o'ne U'rgenish rayonu menen shegaralas du'zildi. Maydanı 547 kv.kmdi iyeleydi. 1973 jılı 25 min' segiz ju'z adamdı quradı. Rayonda eki awıl «Sverdlov» ha'm «Beg'jap» awılları bolıp, orayı Leninabad awılı edi.

²⁶ Н.Дәўлетбаев. Ел тилеги. Нөкіс: Қарақалпақстан, 2001.45 бет

Rayon territoriyası A'miwda'rya tegisliginde, onın' shep qırg'ag'ında jaylastı. Relefi jag'ınan tiykarınan pa'stegi tegislik edi. A'miwda'ryanın' qurıp qalg'an a'yyemgi tarmaqları «Ul da'rya», «Kindik o'zek», «Beg'jap» orınları saqlang'an edi. A'yyemgi ko'llerdin' orınları tu'rli ko'lemdegi batpaqlıqlar sıpatında saqlandı. Otırıqshı ha'm ko'shpele qumlar esip turdı. «Lening'rad» sovxozı territoriyasındag'ı Arzımbetqum massivi solardan edi. A'miwda'ryanın' a'yyemgi tarmaqları qırg'aqlıqları boylap jer u'stinde tu'rli u'lkenliktegi boslıqlar u'n'girler ushırasadı. Ul'da'ryanın' eki ta'repi qırg'ag'ındag'ı ayrım u'n'girlerdi diametri bes mert teren'ligi u'sh metrge jetedi.

Rayon terretoriyasındag'ı tog'aylıqlar menen otlaq jerler egin maydanın'a aylandırılğ'an edi. Kanal ha'm arıqlar o'tkerilip, suw basqının'a qarsı dambalar qurılğ'an edi. Qurılıs materiallarınan gips ha'm qum bar edi. Iqlım keskin kontinental bolıp, yanvardın' ortasha temperaturası -7, g'radus, iyuldiki +25,8 g'radus bolar edi. Absolyut maksimal temperatura +44 nradus bolar edi. Absolyut minimum temperatura qısta -30 gradustı quraytug'ın edi. Vegetatsiya da'wiri 186 ku'ndi quraydı. Sonlıqtan tez piser paxta ha'm salı na'lleri egiledi. Jıl boyılıq jamg'ır 96 millimetrdi quraydı.

Rayon xalqı ha'm xojalıg'ı tiykarına Leninjap kanalınan suw ishedı. Kanaldan suw alatug'ın «Sheriwshi», «Kindik o'zek», «Altınko'l», «Qarabaylı», «Kommunizm» kanalları paxta ha'm salı xojalıqların suw menen ta'miyinlep turdı.

Topıraqları otlaq- taqır, otlaqlı, otlaq-batpaq ha'm taqır topıraq bolıp bo'liner edi. Diyxansılıq tiykarınan otlaq ha'm otlaqı-taqır topıraqlarda qılınar edi. Topıraqtın' shorlanıwının' aldın alıw ushın «Altınko'l» kollektori qazıldı.

Jabayı o'simliklerden` qamıs, shiy, jantaq, biyday, ajırıq, boyan, toran'g'ıl, jiyde, tal o'sedi. Haywanatlar du'nyası ha'r qıylı – u'yrek, qutan, don'ız, qoyan, ondatra, qırg'awıl, shag'al, balıqlardan sazan, bekire, ılaqa, shörtanlar bar edi.

Tariyxnamada salıgershilik ushın jerlerdin' ko'bisi tog'aylıqlar esabınan ashılğ'anı tasıyıqlanadı. Salıgershilik basqarması qarawına tapsırılğ'an kolxoz ha'm sovxoz qurılıs ha'm transportlar ja'ne de basqa mekemler o'z-ara xojalıq baylanısına, ta'jriybesine iye emes edi. Bunın' u'stine komplekli xojalıqtı basqarıw

ha'm sho'lkemlestiriwge totalikalıq du'zim ha'r ta'repleme kesen't etti. Ja'ne de awıl xojalıq ministrliginen qabıl etilgen sovxozlardag'ı 9034 gektar jerler injen'erlik ta'rtipte degen atı bolmasa, injen'erlik talapqa hesh kanday juwap bermeytug'ın edi. Daslepki jılları Qaraqalpaqstanda haqıyqıy injen'erlik salı atızları ele du'zilgen joq edi. Sonlıqtan salıgershilik bunday injen'erlik atızlardın' tayar bolıwın ku'tpesten, ha'tte, suw qashıratug'ın izeykeshleride joq atızlarga shel jawıp, qıytaqlap, salı egiwge ma'jbu'r boldı. Usının' na'tiyjesinde salının' o'nimi, al o'zine tu'ser bahası joqarı boldı.

Solay etip, Qaraqalpaqstan diyxanların salıgershilikti rawajlandırıwda u'lken qıyınshılıqqa ushıradı, olar a'sirese, texnika ha'm transportın' jetispewi, dren'aj tarmaqlarının' ha'm o'ndiris bazasının' joqlıg'ı, qa'nigelerdin' jetispewshiligi edi²⁷.

Oraydın' tapsırmasına muwapıq 1990 jılı ma'mleketke paxta tapsırıw 420 min' tonna, salı 400 min' tonna bolıwı kerek edi. Biraq, olar qagaz ju'zinde qaldı. Bul jılları awıl xojalıg'ının' awhalı jıldan-jılga to'menlep ketti. 1986-1988-jılları paxta o'nimi 93,3 min' tonnaga to'menledi. Qayta qurıw jılları tek paxta emes, awıl xojalıg'ının' basqa tarawları da dag'darısqa ushradı. Qayta qurıwdın' da'slepki jıllarındag'ı artıq egiw esabınan ha'r gektardan paxta zu'ra'a'tin ko'beytiwge qarsı ha'm basqa da sog'an usag'an jumıslar tiyisli na'tiyje bermedi²⁸.

«Tubalawshılıq» haqqında ayta kelip, «Qaraqalpaqstan jan'a tariyxı» avtorı to'mendegishe jazadı: «Degen menen, 1984-jıldan baslap Qaraqalpaqstannın' qıyın ha'm qarama-karsı protsessler ju'z berdi. Ag'rarlıq ha'm sotsiallıq siyasatta ilimiy-texnikalıq protsesti iske asırıwga, awıl xojalıg'ın joqarı qa'nigeli kadrlar menen ta'miynlewge u'lken dıqqat awdarıldı.

Sonın' menen birge basqarıw ta'rtibinin' kemshilikleri sebeinen awıl xojalıg'ı rawajlanıwının' ekonomikalıq quralları a'zzi ekeni bilinip qaldı. Respublikamızda 1975-1985 jıllar aralıg'ında awıl-xojalıg'ı o'dirisi bir orında tubalawshılıq jag'dayına tu'sti.

²⁷ К. Камалов. К. Ел хызметинде. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1995. 109-б.

²⁸ Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана, Нукус: «Қарақалпақстан», 1995, –С.322-323.

1.2. Awıl xojalıg'ı rawajlanıw bag'darmasın jobalastırıw ha'm iske asırıwda demog'rafiyalıq ha'm ekologiyalik mashqalalar esapqa alınbadı.

Solay etip, 60-90-jıllarda awıl xojalıg'ı, sonın' ishinde mal sharwashılıg'ı eksen'sivlik usıllar tiykarında rawajlandı, intensivlik rawajlanıw jolları pu'tkilley na'zerden`shıg'ıp qaldı.

Haqıyqatında da bul jıllar respublikamızda u'lken sotsiallıq o'zgerisler ju'z berdi, biraq hu'km su'rip turg'an tutım diyxanlarg'a is ju'zinde jer iyesine bolıwına mu'mkinshilik bermedi, kerisinshe, olardıń aldında tu'rli tosqınlıqlar qoydı»²⁹.

²⁹ Қарақалпақстан жаңа тарихы. Нөкис, 2003. 319

1.2. Qanlıko'l rayonin'in' Qaraqalpaqstan xalıq xojalıg'ındag'ı tutqan ornı

Bul bo'limde Qanlıko'l rayonin'in' Qaraqalpaqstan xalıq xojalıg'ında tutqan ornı belgilen'edi. Sovetlik du'zim da'wirinde Qanlıko'l rayonin'in' jetiskenlikleri ha'm mashqalaları ashıp beriledi.

Qanlıko'l rayoni du'zilgen waqıtta rayonlıq partiya komitetinin' birinshi sekretarı bolıp islegen Omarbay Qudaybergenov bul jıllar ha'm sol da'wirdegi sho'lkemlestiriwshilik jumısları haqqında to'mendegishe eske tu'siredi:

«1970 jıldın' dekabar ayının' ayag'ında Qaraqalpaqstan oblastlıq partiya komitetinin' birinshi sekretarı K.Kamalov telefonnan qasımda partiya biletim ha'm pasportımnın' bolıwın eskertip, tezlik penen No'kiske jetiwimdi tapsırdı. K.Kamalovtın' qabıllawında bolg'ang'a shekem «ko'pten berli ashıladı» dep xabarı shıg'ıp atırg'an rayonnın' partiya komitetinin' birinshi sekretarlıg'ına kandidaturamdı ılayıq dep tawıp, byuro ag'zalarının' maqullang'anlıg'ın bilmeytug'ın edim. Mag'an bolg'an isenimine minnetdarshılıq bildirip, bes sawsaqtay tanıs bolıp qalg'an taza rayonnın' xalqı, jer, suw sha'rayatları, basqa da ma'seleleri boyınsha biraz pikirlesip aldıq»³⁰.

Men'in' menen Q.Kamalovtın' qabıllawına birge shaqırılıp rayonlıq atqarıw komitetinin' predsdatelligine ılayıq dep tabılg'an N.Seytnazarovlar menen birge Tashkent qalasına ushtıq.

Bizler O'zbekstan hu'kimetinin' joqarı lawazımdag'ı basshılarında gu'rrin'lesiwlerinde bolıp, en' izinde Sh.Rashidov qabılladı.

O'zbekstan Kompartiyası birinshi sekretarı Sharaf Rashidov bul adamlardı qabıl etip, «Mag'an jan'adan sho'lkemlestirip atırg'an Leninabad rayonin'in' xalqı, jer, suw jaqsı tanıs. U'lken u'yg'e ne kerek bolsa, kishkene u'yg'e de sol kerek degendey da'slepki waqıtta qıyınshılıqlarg'a biraz dus kelesiz. Tiysisli ja'rdemler sizlerge beriledi. Jumıs babında qıyın ma'selelerge duslasıp qalsan'ız tartınbastan

³⁰ Қудайбергенов О. Сол жылларды еслесем // Әметов Медетбай. Берекет дарыған елсең – Қанлықөл. Қанлықөл районуна – 25 жыл. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1995. 8- бет

kelip jag'daydı aytıp turın'. Jumısların'ızg'a tabıslar tileymen'», - dep haq jol tilep qaldı³¹.

El ag'asının' jaqsı so'zi menen tilegi belime qamarı belbew buwg'anday ku'sh-quwat payda etti. Qanlıko'l rayonu partiya komiteti ekinshi sekretarı bolıp T.Atashev, rayonlıq sovet atqarıw komiteti predsdateli bolıp N.Seytnazarov tayınlandı.

1970 jılı 12 dekabar ku'ni Qanlıko'l rayonlıq partiya komitetinin' birinshi sho'lkemlestiriw plen'iumı boldı. Plen'iumnın' jumısına Q.Kamalov respublika basshıları tolıq qatnasıp, partiya komitetinin' birinshi sekretarı bolıp saylandım.

Sol waqıtta Leninabad awılında 3-4 dana tas gerbishten salıng'an, qurılısı shala pitken turaq jay bar edi. Awıl xojalıg'ı, qurılıs, basqa da tarawlar menen bir qatarda rayon orayın abadanlastırıw ma'slelerin qolg'a aldıq.

Erte ba'ha'rde jap, salmalar qazdırıp, u'sh min' tu'pten aslam saya beriwshi terekler egildi. Da'slepki jıldın' o'zinde N.Dau'qaraev atındag'ı mektep imaratı poliklinika qurılısı baslandı. Da'slepki jıldın' o'zinde, umıtpasam, on bes min' tonna paxta, on jeti min' tonna salı jetistirildi.

Ekinshi jılı egistin' waqıtında Sh.Rashidov rayonımızg'a kelip, xojalıqlardı aralap ko'rip, jumıslarımızg'a baha berdi. Birinshi basshı bolıp islegen jıllarımda taraw jetekshilerinin' o'z betinshe hesh kimgе jaltaqdamay jumıs islewine mu'mkinshilik jaratıp berdim.

Sh.Rashidov diyxansılıq ma'deniyatının' to'menligin, texnika bazasının' joqtın qasında ekenligin, jolsızlıqtı, xalık xojalıg'ının' basqa tarawındag'ı awır awhallardı o'z ko'zi menen ko'rgenlikten, Qaraqıpaqstannın' jay-jag'daylarına og'ada qanıq edi.

Ha'r da'wirdin' o'zine ta'n ju'rgizetug'in siyasatı, xojalıq ju'rgiziw, basqarıw, kadrlar tan'law ha'm orınlı-ornın'a qoyıwdag'ı ussılları boladı. «Partiya qayda baslasa, biz sonda» degen uran menen sadıq jawingeri sıpatında biraz jerlerde partiya, xojalıq jumısların isledim.

³¹ М. Әметов. Берекет дарыған елсең Қанлыкөл. Қарақалпақстан. Нөкіс.1995. 9-бет

1972 jılı O'zbekstan Ministrler Soveti «Qaraqalpaqstanda o'ndirivshi ku'shlerdi rawajlandiriv» haqqında qabil etti.

Leninabad rayonin'in' territoriyası ha'm xalqı sanı 1970-1984 jılları to'mendegishe boldı³².

Territoriyası	1970	1979	1984	1kv.kmge xalıqtın sanı
0,7 kv.km	24,2 min'	28,9 min'	25,7 min'	36 adam

Rayon xalqı tiykarınan qaraqalpaqlar bolg'anı menen, o'zbekler, qazaqlar, turkmen'ler, ruslar, koretsler, tatarlar da jasaytug'ın edi. Xalıqtın' ortasha jasaw tıg'ızlıg'ı bir kvadrat kilometrge 36 adamdı quradı.

1979 jılǵ'a salıtırǵ'anda 1984 jılı xalıqtın' sanın kemeyiwine ishki ha'm sırtqı migratsiya protsessi menen tu'sindiriwge boladı. Awillardag'ı miynet awırlıg'ı, is haqının' bolmawı na'tiyjesinde, al xalqı qalalarg'a ko'she berdi. Qalada aylıqlı jumıslar islep ku'n ko'rdi, hayallar bala-shag'aları u'y paydasın isledi, awıldag'ı ata-ma'kanında kempir-g'arrısı qolında malların bag'ıp qaldı.

Tazadan ashılǵ'an rayonda a'lbeste xalıq ko'pshilikti quraytug'ın edi. Urbanizatsiya protsessi ju'da' to'men da'rejede bolg'anı ma'lim. Leninabad rayonin'da qala ha'm awıl xalqı 1970-1984 jılları to'mendegi tsifrlardı quraytug'ın edi³³.

Jıllar	1970	1979	1984
Qala xalqı	—	—	4.4 min'
Awıl xalqı	24.2 min'	28,9 min'	21,3 min'

Yag'mıy 1984-jılı Leninabad rayonin'in' qala xalıqının' protsen'ti esabı ulıwma rayon xalqı esabına salıtırǵ'anda 17,1 protsen't bolg'an edi. Leninabad

³² Народное хозяйство Каракалпакской АССР за 60 лет. 1924-1984. Нукус: Каракалпакстан, 1984.

rayonin'in' xalıqının' o'siwi 1000 adamg'a esaplag'anda 1980-1983 jılları to'mendegi da'rejede boldı³⁴.

Jıllar	tuwıldı	o'ldi	o'sim
1980	44,2	7,2	37,0
1983	42,9	7,0	35,9

1973 jılı rayonda u'sh paxtashılıq («Lening'rad», «Tashkent», «Sverdlov»atındag'ı), eki saligershilik («XXP parsezd», «Altinko'l» atındag'ı) bir balıqshılıq («Leninabad») sovxozları boldı. Sonın' menen birge sharwashılıq ta rawajlandı. Pille, miywe, ovosh, palız eginleri de rawajlandı. Rayonnın' ulıwma jer fondı 89,7 min' gektar bolsa, sonnan suwg'arlatug'ın jer 25,3 min' gektardı, atap aytqanda 7950 gektar paxta, 8023 uektar salı, 288 gektar ovosh-palız, 3749 gektardı jon'ishka iyeleytug'ın edi.

Otlaq ha'm jaylawlar 23,5 min' gektardı, tog'ayzarlıq 9,7 min' gektardı quradı. Rayon xojalıqlarında 30 min' qara mal, 5,0 min' qoy ha'm eshki, 0,3 min' jılqı, 0,1 min' tu'ye, 13,4 min' qus bar edi.

Ma'mlekette 1973 jılı 18,5 min' tonna paxta, 22 min' tonna salı, 1,9 min' tsen'tner kortofel ha'm ovosh, 0,3 min' tsen'tner qus ha'm mal g'o'shi, 0,8 min' tsen'tner su't, 696 min' dana ma'yek, 10,6 tonna pille tapsırıldı. Rayon territoriyasınnan Charjau-Qon'ırat temir jolı o'tedi. 107 kilometr avtomobil jolı bar.

Rayonda awıl xojalıg'ında paydalanatug'ın jer ko'lemi 1983 jılı 67,9 min' gektardı quradı. Sonnan 44,1 min' gektar paydalandı³⁵.

Jıllar	1975	1980	1983
Suwg'arlıp egiletug'ın jer	22.4 g'a.	24.7 g'a.	28.5 g'a.

³⁴ Народное хозяйство Каракалпакской АССР за 60 лет. 1924-1984. Нукус: Каракалпакстан, 1984

³⁵ Народное хозяйство Каракалпакской АССР за 60 лет. 1924-1984. Нукус: Каракалпакстан, 1984

Sonnan paydalang'anı	21.8g'a	24.1 g'a.	27.1 g'a

Sekundina 240 kubometr suw o'tkizetug'ın paralel Lenin kanalının' qazılıwı, burıng'ı kanaldın' bastan ayag'ına deyin, yag'nıy 110 kilometr uzınlıqta qaytadan keytip qazılıwı suwg'arılıp egiletug'ın jerlerdin' ko'lemin ko'beytti. Sonın' ushın da rayon o'zinde bar jerden' u'nemli paydalandı. Lenin kanalının' shaqapshaları bolg'an «Shomanay», «Kindik o'zek», «Qazaq jap», «Leninabad», «Jin'ishke», «Ordjinikidze» kanalları qaytadan qazılıp, olardag'ı qurılmalar da tazadan salındı.

Mine usı ila'jlardı a'melge asırmag'anda, da'ryag'a bo'get baspag'anda, ku'shli nasos stantsiyaların qurmag'anda, qalqıp ju'retug'ın nasoslar alıp kelmegende, kanallardı ken'eytpegende, en' baslısı, xalıqtı qazıwdan azat etpegende, Taqiyatasqa plotına qurmag'anda, jıl sayın Qaraqalpaqstang'a 500-600 su'rim, 1500-2000 jer jumsartıwshı traktor alıp kelmegende qurı so'z benen artta qalg'an awıl xojalıg'ın ko'teriwge qıyın bolar edi.

Awıl miynetkeshlerinin' materiallıq abadanshılıg'ın arttırıwda sawda-satıqtın' ornı u'lken boldı. Sawda boyınsha ha'm tovar aylanısı boyınsha 1970-1983 jıllardag'ı mag'lıwmatlar to'mendegilerdi quradı³⁶.

1970	1975	1980	1981	1982	1983
4,5 mln r	9,3 mln r	10,8 mln r	11,0 mln r	12,8 mln r	14,2 mln r

Qanlıko'1 rayonu aymag'ındag'ı magazin ha'm palatkalar sanı 1970- jılǵ'a qarag'anda eki esege jaqın ko'beydi.

³⁶ Народное хозяйство Каракалпакской АССР за 60 лет. 1924-1984. Нукус: Каракалпакстан, 1984

1970	1975	1980	1981	1982	1983
42	74	72	71	69	70

Ja'miyetlik awqatlanıw orınları bolsa 1975-jılǵ'a da'rejeden` sa'l kem o'skeni awıllıq jerlerde sanaat ka'rxanalarının` azlıǵ'ınan bolsa kerek.

1970	1975	1980	1981	1982	1983
7	24	24	23	31	32

1960 jıllardıń basında Qaraqalpaqstanda 606 mektep bolıp, olarda 150 min`nan aslam oqıwshılar oqıdı. Mekteplerdi ko`zden` o`tkeriw isine sol waqıttag`ı respublikaları basshıları, bilimlen`diriw ministrliǵı, qurılıs mekemeleri wa`killeri tartıldı. 1969-1971 jılları ma`mleket esabınan tek g`ana 8 mektep qurıw jobag`a kirgizilgen edi. Bul Qaraqalpaqstandag`ı qulawg`a kelgen ju`zden` aslam mektepti qurıw ushın ja`ne eliw kerek degen so`z edi. Hu`kmet basshıları 1968 jılı arnawlı qarar shıǵ`arıp, mekteplerdin` materiallıq-texnikalıq bazasın du`ziwdin` u`sh jıllıq prog`ramması qabıl etildi.

Onda ma`mleket ta`repinen beriletug`ın qarjıdan baska ha`r bir sovxozg`a, kolxozg`a, rayong`a, ministrge, qurılıs ma`kemelerine, paxta, may zavodlarına qaysı fondtan bolsa da tawıp mektep salıw haqqında tapsırma berildi. Sol qarar boyınsha mektep qurılısı ulıwma xalıqlıq is dep ja`riyalandı.

Na'tiyjede Leninabad rayonu mektepleri ha`m mektep oqıwshıları sanı to`mendegi da'rejede boldı³⁷.

³⁷ Народное хозяйство Каракалпакской АССР за 60 лет. 1924-1984. Нукус: Каракалпакстан, 1984

1970	1975	1980	1981	1982	1983
41	41	38	38	39	40
7,2 min'	7,3 min'	7,4 min'	7,5 min'	7,6 min'	7,6 min'

Xalıq bilimlen'diriw ma'selesinde toqtag'an waqıtta mektepler menen bir qatarda mektepke shekemgi jastag'ı balalardı ta'rbiyalaw isine de jaqınnan kewil bo'lingenin aytıp o'tiwimiz kerek. Bunday mekemelerdin' sanın' ko'beytiw, mektepke shekemgi balalardı ta'rbiyalawln' sapasın artırıwg'a u'lken itibar berildi.

Degen menen Leninabad rayonu bala baqshalarındag'ı balalar sanı 1970-1983 jılları aytarlıktay ko'beymedi.

1970	1980	1983
0,1 min'	0,6 min'	0,9 min'

Salıstırıw ushın basqa mag'lıwmattı alıp ko'reyik. Qaraqalpaqstanda 1965-jılı balalar baqshaları ha'm balalar yasilleri 14 ten 1983 jılı 392 ge ko'beydi. Al olarda ta'rbiya alıwshı balalardın' sanı 1963-jılǵı 5-6 min' baladan 1983 jılı 40,4 min' balag'a ko'beydi. Mektepke shekemgi balalardı ta'rbiyalaw mekemelerinin' jumısın jaqsılaw maqsetinde 1970 jılı No'kis rayonın'ın' orayında qa'nigelesken bala baqsha, balalar yaslileri ushın ta'rbiyashılar tayarlaytug'ın pedagogikalıq uchelishe ashıldı.

Leninabad rayonu kitapxanaları sanı.

1970	1980	1983
10	20	21
18 min' kitap	125 min' kitap	152 min' kitap

Qanlıko'l rayoni klublari ha'm kinoustanovkaları sanı

klublar			Kinoustanovkalar		
6	9	10	3	10	14

Qanlıko'l rayoni aymag'ındag'ı shıpkakerler sanı

Emlew xanalar sanı			Shıpkakerler sanı			Miyirbiykeler sanı		
1970	1980	1983	1970	1980	1983	1970	1980	1983
3	2	3	12	35	37	79	378	386

1970-jılları Leninabad rayoni «Tashkentsovxozı» direktorı bolıp islegen, Miynet qaha'rmanı Berdibay Qurbanov bılayınsha sol jıllardı eske tu'siredi:

– «1966 –jılı «Tashkent» sovxozı sho'lkemlestirilip, usı sovxozg'a direktor bolıp saylang'anımnan keyin de Sharaf Rashidov penen ha'r jılı sa'lemlesip, pikir alısıp turar edim. Sonın' ishinde, ol kolxoz, sovxoz, rayon basshıları menen jiıı diydarlasıp turdı. Bizin' sovxozımızda da tez-tez bolar edi. Ol kisi menen kim soylesse de, soylesken adamnın' den` sawlıg'ın, awıl-elinin' amanlıg'ın, adamlardıń jag'dayın sorar edi. Qullası, xalıqtın' turmısı, ku'n ko'risi menen qızıg'ar edi. Sh.Rashidov qurılıs islerine u'lken kewil bo'ldi. Bizlerge turaq jaylar, mektepler, balalar baqshaların qurıw, jol salıw boyınsha, jerlerdi ta'rtipke keltiriw, melioratsiyalaw jag'dayın jaqsılaw boyınsha ma'sla'ha'tler ha'm tapsırmalar berip turdı. Bir ret kelgende tazadan sho'lkemlesken bizin' «Tashkent» sovxozımızda

qurilg'an ha'm qurılıp atırg'an turaq jaylardı ha'm basqa da qurılıslardı ko'rip, kewli tolıp qaldı»³⁸.

Solay etip, jigirma jıl ishinde Qanlıko'l rayonu sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwda u'lken jetiskenliklerge eristi, o'z aldına otaw tigip, respublika awıl xojalıg'ında girewli ornı bar rayong'a aynaldı.

Degen menen jetiskenlikler menen bir qatarda orınlanbag'an jobalar, iske aspag'an niyetler de qalg'an edi. Bunın' sebebin O'zbekstan Respublikası Birinshi Prezidenti İ.A.Karimov ayqın ko'rsetip berdi: «Bu'gin biz bas tartıp otırg'an Sovet Sotsialistik Ma'mleketshiligi bizin' xalıqımızg'a tiykarsız tan'ılg'an edi. Ol bunın' tu'pkilikli a'dep-ikramlılıq, morallıq, ruwxıy baylıqlarına sa'ykes kelmedi. Oraydan basqarılutug'ın ma'mleketlik mashina qanday da bir man'qurtqa, o'zinin' shıg'ısın da ha'm qa'wiminde, o'zinin' xalıqın tariyxın da, da'stu'rlerin de esinde tutpag'an adamg'a mo'lsherlen'gen edi. Sonlıktan, usı ma'mleketishliktin' sistemasında dekloratsiyalanıp, keliw menen is ju'zinde bolg'an jag'day arasında usınday u'zilis payda boldı. Adam onın' materiallıq ruwxıy talapları bul sistemada son'g'ı orınlardıń birin iyeledi. Bunday ma'mlekettin' a'wel bastan-aq keleshegi bolmadı»³⁹.

Ken'es hu'kmeti Aral apatshılıg'ın ko'pke shekem jabıq saqlap keldi. Ja'miyetshiliktin' Aral mashqalasın sheshiw boyınsha talapların Ken'es hu'kimetin usıg'an bag'ıshlag'an eki qarar shıg'arıwg'a ma'jbu'rledi. 1986-jılı 17 martta burın'g'ı SSSR hu'kimetinin' № 340 qararı boyınsha Moynaq, Qon'ırat, Shomanay, Qanlıko'l, Kegeyli, Shımbay, Qarao'zek, Taxtako'pir ha'm No'kis qalası turg'ınları ushın alatug'ın aylıqqa qosımsha aqsha qosıldı. Aral apatshılıg'ı u'lkemizge tiklen'iwi mu'mkin emes shıg'ın alıp keldi.

Aral ten'izi qa'ddinin' pa'siyip barıwı, A'miwda'rya menen Sırda'rya deltalarına suwdın' kelmey qoyg'anlıg'ı, en' ashınarlısı suw shorlanıwının' artıp barıwı ha'm de tu'rli za'ha'rlm qaldıqlar menen pataslanıwı na'tiyjesinde Aral

³⁸ Камалов С., Айтмуратов Е. Курбанов Б. Шараф Рашидов ҳаққинда ҳақыйқатлық. Нөкис, 1992, 8 бет. Курбанов Бердибайдың еске түсириўи.

³⁹ Биринши Президентимиз И.А.Каримов. Ўзбекистанның жәмийетлик-сиясий ҳәм экономикалық раўажлануўының тийкаргы принциптери. Нөкис Қарақалпақстан, 1995. 6 бет

boyi a'tiraplarında 60-jillardin' baslarinnan baslap sahralasıw qubılısı ju'z bere basladı. Na'tiyjede o'tken 40 jıl dawamında deltalardag'ı aldın'g'ı gidromorf jag'daylardag'ı esirler dawamındag'ı ko'l, batpaq ha'm otlı ta'biyiy jerlerdin' bir neshe bo'limi qurıdı, ha'm tipik sho'llik landshaftlarg'a aylandı.

Da'rya deltalarinnin' tiykarg'ı o'simlik tu'rleri tog'aylar, topıraq ha'm suw mug'darinnin' keskin o'zgeriwi na'tiyjesinde u'lken maydanlarda qurıy basladı. Aral mashqalasinnin' ta'biyiy, ekologik, ekonomikalıq aqıbetleri u'lken, aldın'g'ı qolaylı jag'daylardı qayta tiklew ju'da' qıyın yamasa mu'mkin emes. BMSH nın' Yunet sho'lkeminin' bir neshe ma'mleketlerinnin' ilimpazları qatnasında Aral mashqalası boyınsha qatar ken'esleri o'tkiizildi.

Aral boylarında suwdı ko'birek paydalanıw da'wirinin' 1974-1977 jillardag'ı qurg'aqshılıq ha'm da'ryalarda suwdın' az bolg'an da'wiri menen almasıwı antropogenli sahralasıwı protsesinin' apatshılıqqa qa'ray rawajlanıwına tu'rтки boldı.

Sırda'rya ha'm A'miwda'rya muw salmalarında ha'm deltalarında fitomassasinnin' ulıwma to'menlewi 1970-jıllar 92 mın' tonnanı quradı. A'jayıp botanikalıq komplektegi pishen'li sheriklikler ha'm tog'ay tereleri tez buzılıp ketti. O'simliklerdin', haywanlardın' bahalı ha'm siyrek ushırasatug'ın populatsiyaları kewip astına tu'sip qaldı. Aral regionnın'ın' delta tegisliklerinde ko'llerdin' maydanı 1960 jılı 400 mın' gektag'a shamalas, sonın' ishinde Sırda'rya deltasında 100 mın'g'a ha'm A'miwda'rya deltasında 300 mın' g'a bolg'an bolsa, 1970 jıl'g'a kelip olardın' ulıwma maydanı 120 mın' gektag'a qısqardı⁴⁰.

A'miwda'rya deltasında 1962 jıldan 1988-jıl'g'a shekem suw-batpaq kompleksi ushın tirishilik etiw ornı qamışlıqtın' ulıwma maydanı 3 esege kemeydi. Jasaw orınlarinnin' sapasıda o'zgerdi. Qamışlıqlar keskin buzılıp ketti. Ko'plegen orınlarda olardın' ba'len'tligi 4-5 metrge jetken bolsa, en'di tek 1,5-3 metr bolıp qaldı. Ba'lentligi 10-30 sm lik jaylıp o'sken qamışlar u'lken orınlardı iyelep turadı.

⁴⁰ Рафиқов А. Биоэкологик муаммолар. Тошкент, 1977. 78 б.

Qamıs o'simliklerdin' o'nidarlig'ı ortasha 37 ese, ayrim orınlarda ju'zlegen ese kemeyip ketti.

Araldın' tariyxıy qa'liplesken baylıqlarının' nabit bolıwı, delta suw saqlag'ıshlarında ot-sho'ptin' azayıp ketiwi ha'm suw-batpaq kompleksindegi za'ha'rli shıbın-shirkey tu'rlerinin' ko'beyiwi, suw saqlag'ıshlarda ha'm olardın' jag'alarında tirishilik etiw ushın balıqlar menen quslar ha'r qıylı qıyınshılıklar tuw'dırdı. Bul suwda ju'ziwshi ha'm suw-batpaq quslarının' iri toparlarının' Aral regionı aymag'ın taslap ketiwge ha'm shegaralarının' tısqarısına ko'shiwge alıp keldi.

Mine usı keskinlesken ekologiyalıq, ekonomikalıq ha'm sotsiallıq jag'daylardı esapqa alıp, O'zbekstan Respublikası Ministrler Kabineti 1992-jıl 2-sen'tyabrde «Qaraqalpaqstan Respublikasında ekologiyalıq sotsiallıq mashqalalardı sheshiwdi tezlestiriw ha'm ta'biyiy apatshılıqtın' aqıbetlerin saplastırıw ila'jları haqqında» № 405 qararın qabıl etti. Bul qararg'a muwapıq tiykarg'ı materiallıq texnikalıq ha'm finanslıq resurslar Qaraqalpaqstan xalqın awız suw ha'm ta'biyiy gaz benen ta'miyinlewdi jaqsılawg'a qaratıldı.

Aral tén'izinin' qurg'ag'an ultanı rayonu ha'zirgi waqıtta A'miwda'ryanın' to'mengi en' o'zgermeli rayonu bolıp esaplanadı. Olardın' rawajlanıwı bir bag'darda, olda sho'l biokompleksleerinin' payda bolıwı. Birewinde o'simliksiz kebirlike paydla bolsa, ekinshisinde g'alofil o'simlikler rawajlanadı, al u'shinsinde siyrek qum o'simlikleri o'sken, qum sho'listanlig'ı h.t.b.

Sonı ayırıqsha aytıp o'tiw kerek, rayonnnın' ha'm sol jerde jasag'an azamat ul, qızlardın' ornı respublika rawajlanıwında ornı girewli.

El batırları – O'tesh batır, Marqabay batır, Eskene batır, ulamalardan Esim axun, Qazı Qasım axun, Abdiraman axun, Sarsen'bay axun, Abiy axun, Sadıq imam, Pirman imam, Irza imam, Qaljan axun, Abdireyim axun, Abdiwa'liy imamlar, Qulamet jıraw ha'm basqada a'jayıp insanlar eldin' tınıshlıg'ın saqlawg'a o'z u'leslerin qosqan.

Sunday-aq, Qanlıko'lda birinshi akademik Marat Nurmuha'mmedov, ximiya ilimleri doktori O.Asamatdinov, Q.O'teniyazov, filologiya ilimleri

doktorlari Q.Maqsatov, Q.Sultonov, prof.J.Matmurotov, biolog T.Babaniyazov, O'zbekstan Qaha'rmani T.Kayıpbergenov, xudojnik J.Izen'taev, professor J.Matmurotov, biologiya ilimlerinin` kandidati T.Babaniyazov, A.Shamuratova, shayırlar K.Toreshov, N.Toreshova, A.Qaipov, N.Dawletbaev, belgili tariyxshi M.Qarlibaev ha`m basqa-da miynetkesh insanlar tuwılgan⁴¹.

Qanlıko'lda o'zine ta'n tarixiy estelikler bar⁴²:

«**Taban kol**» – «Bes ko'pir» Awıl puxaralar jıyını (APJ) aymag'ında;

«**Arzımbet qum**» – «M.Nurmuha`mmedov» APJ aymag'ında;

«**Qiyat jarg'an**» – Qanlıko'l ha`m Shomanay rayonlarini` aymag'ında;

«**Altıno'lı**», «**Jiydeli wy**» – Qanlıko'l APJ aymag'ında;

«**Hikmet awıl**» – «Su'wenli» kanalini` artında jaylasqan.

«**Qoraz u'y**» – «Qosjap» APJ aymag'ında;

«**Axun awıl**», «**Janto're palwan**» – Nawrıız APJ aymag'ında jaylasqan.

Solay etip, Qaraqalpaqstannın', sonın' ishinde Qanlıko'l rayonni`n', sotsial-ekonomikalıq jag'dayı sovet totalitar ma'mleketi tusında izbe-izlik penen basqa respublikalar qatarında alg'a ilgerilep kete almadı.

⁴¹ М.Аметов. Берекет дарыған елсен-Қанлықөл. Нөкіс. Қарақалпақстан. 1995. – С.27; П.Даулетмуратов. Қанлықөл районы аймағындағы тарихый естеликлер хәм инсанлар хаккында. Қанлықөл. 2014; Интернет Kanews.uz/ сайты.

⁴² Қанлықөл районы аймағындағы тарихый атамалар хам оларға сыпатлама хаккында. Методикалык колланба. Қанлықөл посёлкасы. 2013. –Б. 9-10.

II-Bap. G'a'rezsizlik da'wirinde Qanlikel rayonin'in' ja'iyetlik-siyasiy, ekonomikalıq jag'dayı

2.1 G'arezsizlik dawrinde Qanliko'l rayonin'in' rawajlanıw

28 jıl tariyx ushın qıska bir pursat bolsa da, bul jıllar ishinde elimiz zamang'a say rawajlanıwdın' jan'adan-jan'a shın'larına örlep, pu'tkil du'nya ta'n alıp atır ha'm Özbekistan du'nya ju'zi ja'miyetshiligi ishinde ezinin' ılayıqlı ornın'a iye bolmaqta.

Son'g'ı jılları Özbekistan hu'kimeti ta'repinen U'stirt ha'm Aral boyı aymag'ındag'ı jer astı baylıqlarına ayırıqsha dıqqat-itibar qaratılıp atır. Atap aytqanda, Qon'ırat soda zavodı qurılısına Qıtay ma'mleketi «Sitik» kompaniyasınin' 33 million AQSh dollari mug'darında investitsiya ajratıwı, Moynaq rayonı aymag'ındag'ı Shege» gaz qazıp alıw ka'ninen kitaylılardın' nefti izertlew boyınsha burawlaw ha'm bul islerge qa'nigelerdi oqıtıw boyınsha jumıslardı baslawı, Rossiya Federatsiyası «Gazprom» kompa'niyasınin' U'stirttegi Shaqpaqtı, Aqsholaq gaz ka'nin qayta tiklew boyınsha investitsiyalıq bag'darlamalardı qolg'a alıwı, Jamansay altın qazılma ka'nlerin izertlew ha'm özlestiriw boyınsha tenderdin' ja'riyalanıwı, Qon'ırat sutkasına 150 tonna gaz konden'satın qayta isleytug'ın «İygilikgaz» Özbekistan-Rossiya qospa ka'rxanasınin' qurılıp pitkeriliwi, Moynaq rayonı aymag'ındag'ı U'shsay gaz ka'ninen jan'a gaz etkizgishlerdin' rayonlarg'a tartılıwı, «Ullı jipek jolı» nın' bir blegei bolg'an Qon'ırat-Beynew avtomobil jolı qurılısınin' ilg'allı pa't alıwı sıyaqlı iri jumıslar jarqın keleshegimizge negiz jaratadı.

Qanlikel rayonin'da 2002 jılı 1-yanvardag'ı mag'lıwmat boyınsha 40131 adam jasaytug'ın edi. Rayon territoriyası 73325 gektar jerdi quraytug'ın edi. Rayon xalqı tiykarınan awıl xojalıg'ı menen shug'ıllanıp, rayonda tørt paxtashılıq ha'm tørt sharwashılıq xojalıqları, sonin' ishinde bir ja'ma'a't awıl xojalıg'ı ka'rxanasınan ibarat edi.

Awıl xojalıg'ı - rayonnin' xalıq xojalıg'ının' en' iri ha'm tiykarı tarawı esaplanadı. Awıl xojalıg'ı el baylıg'ının', xalıq qurg'inlig'inin', abadan

turmıstın' tiykarg'ı deregi. Ha'mme baylıq jerde. Sonlıqtan da ata-babalarımız jerdi g'a'ziyne dep atag'an. «Alma pis auzıma tus» psixologiyası menen «ma'mleket men'i bag'adı» degen tu'sinikte jatqanımız benen erteklerdegidey aspannan nan jawmaydı, toqshılıq ezinen-ezi bolmaydı.

Dastu'rxannın' ag'ıl-tegilligi ushın jaslardan baslap, qa'riyalarg'a shekem qolg'a bel, ketpen` alıp, ter tögip turıw, jerge ayrıqsha hu'rmet penen karaw, dana xalqımızdın' «jer toymay, el toymaydı» degenindey, jerdi ta'biyiy azıqlandırıp turıw kerek. Qaraqalpaqstan ag'rar respublika bolg'anlıqtan ertengi keleshek awıl xojalıg'ı tarawındag'ı jumıslardın' durıs jolg'a qoyılıwına baylanıslı.

Zaman talabına say, 1999 jılı rayondag'ı 9 xalıqtın', 5 shirket xojalıg'ına o'tkerildi. 87 diyxan ha'm 94 fermer xojalıg'ı sho'lkemlestirilip ma'mleketlik dizimnen o'tkerildi. Bul xojalıqlardın' o'z betinshe jumıs ju'rgiziwin ta'miyinlewde, erkinlestiriwde olardın', tayarlawshı ha'm qabıllawshı ka'rxanalar menen tikkeley sha'rtnama du'ziw arqalı o'nimlerin satıwdı a'melge asırıwı u'lken rol atqaradı⁴³³⁶.

Qanlıkeldin' ataqlı salıkeshi Amaniyaz Jubanovtın' sha'kirti Muha'mmed Sharip Tursınov 1994 jılı öz shan'arag'ı atına 9 gektar jer alıp, "Xoja" diyxan xojalıg'ın du'zdi. Sol jılı ha'r gektar esabınan 51 tsen'tnerden` biyday alsa, kelesi jıllarda egislik maydanların köbeytip, biyday, salıdan önimdarlıqtı 40 tsen'tnrden` tömen` tusirmedi.

Diyxansılıqta, sonın' ishinde salıgershilikte Muha'mmedsharip Tursınov putkilley janasha bag'darda is jurgizdi. Burın mineral tögınler xadden` tıs köp berilip, jerdin duzilisin buzg'an bolsa, en`di jergilikli tögın menen azıqlandıru, jonıshka, biyday eginin almaslap egiudin esabınan onın` ku'narlılıg'ın arttıruıg'a kush saldı.

Köp shıg'ıng'a kalıp gerbitsid almadı, barlık jerlerdegi otaklı sheplerdi shanarak ag'zalarının` kushi menen alıp shıktı. Köp jıllar dauamında sushı

⁴³ Кайыпназаров Ж. Табысларға талпындырған гарезсизлик шоккылары //Еркин Каракалпакстан, 1999 2 август.

bodip islegenlikten, atızlardag'ı xar bir karis jerdin topırag'ı kaday azıqlandırılса kansha onim aliug'a bolatug'ın baskada ko'p sırların bes barmag'ınday o'zlestirip aldı.

Muha'mmed sharip Tursinov Xalıq aralık Araldı kutkarıu fondının Nukus filialı atınan 1 mln 800 min summ az osimdegi karız aksha alıp, o'zi 600 min summ kosıp TTZ-80 markalı traktor satıp aldı⁴⁴.

Rayon diyxanları 1999 jılı 30 187 g'a jerge tukım seuip, sonnan 6 108 g'a jerdegi g'auasha, 16 100 g'a salı, 785 g'a ovosh-palız eginleri egilgen maydanlarg'a aurotexnikalık kadeler tıkarında tarbiya berdi. Ma'mleket kuramına 4829 t biyday tapsırdı. Sharualar 1999 jıldın` jetti ayı ishinde 668 t gosh, 1 164 t sut onimlerin tayarladı.

Qanlıko'l rayonu boyınsha 1999 jılı xar ayda 4 440 pen'sionerge 17 357,8 min sumlıq pen'siya, 3 479 ko'p balalı shanaraqlarg'a 6 mln sumlık napaka, 550 den` aslam az taminlen`gen shanaraqqa 670 min sumlık ja`rdem pulları berildi. 1999 jılga kelip Qanlıko'l rayonu xalkının` 74 % taza ishimlik suı, 99,7% tabiy gaz benen taminlen`di.

Rayonda 2005-jılga shekem sotsiallık rawajlandırıw dasturine muapıq 43 km tabiy gaz, 57 km suw tarmakları tartılıp, ulıwma gazlestiruu ha'm xalıktı taza ishimlik suwı menen taminleudi 100% ke tolık taminleu joybarlastırıldı.

Rayonda 2005 jılga shekem 4 kasıp oner kolledjin sholkemlestiru sonın` ishinde ekeuin janadan kurıu, ekeuin kaytadan rekanstruktsiyalau joybarlastırıldı. Rayon orayınan 750 orınlık bir kolledjdin kurılısı 1999 jılı baslanıp, ol 2001 okıw jılına paydalanug'a tapsırıldı.

1998 jılı bir orında awıllıq vrachlıq punkti qurılıp paydalanug'a berildi. 1999 jılı jane usınday zamanagöy, barlıq kolaylıklarg'a iye awıllık - shıpakerlik punkt paydalanug'a berildi.

Rayon xalkının` 50% aslamın xayal-kızlar kuraydı. Shayır Gulistan Shamuratova jazıushı Nabira Toreshovalar tulg'an jerinen yosh alıp atı

⁴⁴ Озине исенген салыкеш //Еркин Қарақалпақстан, 1992, 12 август.

jurtshilikka taralg'an talant ielerinen esaplanadi. O'zbekistan ha'm Karakalpakstan Respublikalarina miyneti singen mug'allimlerden', xalik bilimlen'diru ag'lalarin, jaslar ustazi atag'in alg'an Bag'dag'ul Duzelova, Shirin Matyakubova, Altin Orazimbetovlardi atap otsek boladi.

J.Matmurotov atindag'i orta mekteptin' mug'allimi, O'zbekstang'a xizmet ko'rsetken jaslar ustazi Bag'dag'ul Duzelova orta mektepti pitkergennen son Nekis pedagogikalik instituti pedagogika fakultetine kirip, on 1971 jili tamamladi. Ozinin mektebine barip baslaush klass mug'allimi bolip isley basladi. Jumiska aralaskan daslepki jillarinda tajriybeli ustazlar Ismayl Alniyazov(uli Aytmurat xazirgi uaqqitta Ozbekstan Respublikasi Ilimler Akademiyasi Karakalpakstan b gumanitar ilimler ilimiy izertlew instituti direktori orinbasari, filalogiya ilimlerinin kandidati), Erejep G'anibaev, Jumaniyaz Alievler jol jobalar berdi. 1982 jili Ozbekistan xalik bilimlen'dirui ministrliginin maktau kagazin, 1995 jili Ozbekstang'a xizmet ko'rsetken jaslar ustazi xurmetli atag'in aliug'a miyassar boldi.

Siyasiy partiyalardin iskerligi bilinedi. Oz ishine eki ming'a jakin ag'zasin kamtiytug'in Ozbekstan xalik demokratiyalik partiyasi, «Watan tarakkieti», «Fidokorlar» milliy demokratiyalik partiyalari rayonlik sholkemleri xarekette. Sonday-aq «Nuraniy», «Kamolot», «Maxalle» xorlari rayonlik bolimlari islep turipti.

Rayonda jeti ming'a jakin hayal-qizlar xalik xojalig'ının' xar kiyli taraularinda tabisli miynet etpekte. 44 ten aslam ka'rxana ha'm sholkemlerdi xayal-kizlar iskerlik penen baskardi.Rayondag'i xalik bilimlen'dirui ha'm medetsina taraularinda isleushilerdin 78 % in xayal-kizlar kuradi.

Xaliqtin maden'iy xizmetlerge bolg'an talabin kanaatlandiruida rayonda bir oraylaskan maden'iyat uyi , eki awillik maden'iyat uyi, ush awillik klub, bir muzika mektebi xizmet etti. Sonday-ak rayon aymag'ida

ir oraylik stadion, 12 sport zalı, 21 futbol, 34 basketbol, 34 voleybol ha'm 16 tennis maydanshalari islep turdi⁴⁵.

Birinshi Priziden'timiz I.Karimov Minstirler Kabinetinin 2000-jildag'ı sotsiyallik-ekonomikalik rawajlanıwı ha'm ekonomikanı reformalau ma'seleleri taliklawına arnalg'an jıynalıstagh'ı bayanatında da belgilep bılay degen edi: «Biz kayta-kayta takrarlang'an mine sol bir xakiykattı jaksı anlap, ku'ndelik turmısımızda dasturge aylandırıuımız kerek, bul xakiykatındada sonnan ibarat, yag'nıy-diyxanı bay bolg'an ma'mleket g'ana bay boladı»⁴⁶.

Qanlıkөл tikarınan awıl xojalıg'ı rayonu. Rayonda jerlerdin meliorativlik auxalın jaksılaw, awıl xojalik ka'rxanalarinn' materiyallik-texnikalik bazasın bekkemleu ma'selelerinde jıynalıp kalg'an mashkalaları kóp.

Qanlıkөл rayonu xalkı 2002 jılı 26 mın gektar jerge dixanslık etip, eki diyxan xojalıkları birlespesi, altı shirket xojalıg'ı isledi. 255 fermer xojalıklarına 8989.1 gektar jer berilgen. 1113 dana diyxan xojalıklarına 311 gektar egislik jer ajratıldı. Xalıqtın 74 payızını awıllarda jasaytug'ının' atap ötiuimiz kerek.

Eki jıl susızlıktan kanallar qayır teuip, su ötkeriu ukıbı juda tömen'lep, tørt mın gektar jer aylanıstan shıg'ıp kalg'an edi. Sonın' ushın Kanlı kөл rayonın'ın taza xakimi Tolıbay Tursınbaevich İbragimovtın birinshi jumıs ku'ni rayonda su tarmakların kazıp- tazalau ilajları menen shug'ıllanıudan menen baslandı.

Karakalpakstan Respublikalik shölkemlerinen eki ekskavator, bir avtokrandı ja'rdemge alıp, na'wbetshi ku'nin belgilep, birinshi gezekte en' zarurli degen suw jolların qazıw baslandı. 2002 jılı may ayınan avg'ust ayına shekem 50 km su jolları kazıldı. Natijede "Beskөpir", «Joliy», «Ashamaylı»,

⁴⁵ Кайыпназаров. Ж. Табысларға талпындырған ғарезsizlik шокқылары // Еркін Қарақалпақстан. 1999. 2-август.

⁴⁶ Биринши Президентимиз И.А.Каримов. Хавфsizлика ва тинчлик учун курашмок керак. Т-10., Тошкент 2001. 45-б.

«Marat Nurmammedov» atındag'ı xojalıqlarg'a, «Ayap awıl» elatına, sonday-aq köplegen egislik maydanlarg'a na'wpir suw jetip keldi⁴⁷.

Awıl xojalık ka'rxanalarındag'ı texnikalar tozıwı jetip gөnergen edi. Alternativ mashina traktor parki xarekette edi. Qolda bar awıl xojalık texnikaların remontlaw ushın usı MTP g'a 40 million sum kredit alıwg'a xu'jjetler tayarlandı. Milliy banktin` Qaraqalpaqstan bөliminen usı puldın` 20 million sumın alıw ma'selesі sheshildi.

Rayondag'ı awıl xojalıg'ı ka'rxanalarının` jag'dayı ha'r qıylı bolıp qa'liplesti. «Marat Nurmammedov» atındag'ı shirket xojalıg'ına s 20 may ku'ninen kelip, ekken eginleri ju'da` kesh boldı. «Sarı altın» ha'm «Altınkөл» xojalıqları paxtaların erte egip aldı. Rayon boyınsha 1809 gektar jerge paxta, 2950 gektar jerge salı ha'm baska da daqıllar egildi.

2003-jıldan baslap Qanlıkөл rayonu biyday ha'm salı egiwge qa'nigelesti. 2002-jılı gu'zde tөrt min` gektar jerge biyday egildi. 2003-jılı biydaydın maydanı 7-9 min gektarg'a jetkerildi. Rayon xojalıqları biyday egiwge өtkeni menen zıyan көrmedi. Biyday garantiyalı zu'ra'a't беретug'ın egin. 2002-jılı jaz ayında biydaydan gektarına 60-70 % zu'ra'a't alg'an Orınbay Abdimuratov, Shamurat O'temisov usag'an shanaraqlar boldı. Biyday egisinde janar may көp sarıplanbaydı. Sha'rtnamadan zıyat өnimdi diyxannın` өzi aldı, materiallık jaqtan payda көрди.

Karakalpakstan jag'dayında diyxansılıqtın isenimli tiregi bul mol ag'ın suw bolıp tabıladı. Usı ag'ın suw jeterli bolıp tursa, fermerlik xa'reketin ken` rawajlandırıp, awıl xalqının` da'ramatın көbeytiwge boladı. Da'nli daqıllardın` zu'ra'a'tlıligin 40-50 tsentinerge jetkerip, sha'rtnamadan zıyat өnimlerdi diyxanlardın` өз ıktıyarına berilse, xojalıqlar ha'zirgi qıyın ekonomikalıq jag'daydan shıg'ıp aladı ha'm payda menen islesiwge өtedi. ne sonda xojalıqlar jana texnikalar satıp alıug'a, taza kurılıslar baslaug'a, sotsiyallık maden'iy ilajları ushın karjı auıstırıug'a ha'm xalıqtın abadanlıg'ın izbe-iz көteriuge boladı.

⁴⁷ Т.Ибрагимов. Берекетте табысда бирликли мийнетде //, Еркин қарақалпақстан. 2002. 15 август.

Eki jillik suwsızlık (2000-2001) rayon ekonomikasına kuta unamsız tasir jasadı. Kөpshilik egislik maydanlar bos, көp adamlar jumıssız kaldı. Sonın` ushın tez arada rayon ekanomikasında alg'a qaray pa'tli sekiriwlerge erisiw kıyın boldı.

Qanlıkөл rayonın`da g'arezsizlik jılları «Qanlıkөлgurish» ha'm «Qarabaylıgurish» ashıq tu'rdegi ja'ma'a't aksionerlik g'alle zavodları ha'reket etti⁴⁸. Bul zavodlar sutkasına 100 tonna salını kayta islep shıg'arıw imkaniyatına iye boldı. G'arezsizlik Kanlıkөл rayonu xalqına sanaat ka'rxanaların qurıwg'a mu'mkinshilik berdi.

Kanlıkөл rayonu sanaat ka'rxanaları tiykarg'ı көrsetkishleri⁴⁹

1	Kөрsetkishler	1997	1998	1999	2000	2001
2	Ka'rxanalar sanı	5	5	5	5	5
3	Sonın` ishinde ma'mleketlik emes tu'rdegi	4	4	4	4	4
4	O'nim mug'darı mln summ	456,5	679,2	690,1	817,6	333,7
5	O'tken jılǵ'a o'sim %	118	148	101	118	40
6	O'rtasha isshi sanı	286	283	279	522	354
7	Ma'mleketlik emesi	278	275	272	505	339
8	O'nimdarlıq %	105	139	141	167	92
9	Aylıq sum	3595	6893	7148	6942	7812
10	Ma'mleket esabınan shıqqan ka'rxanalar	4	4	4	4	4
11	Jeke ka'rxanalar	1	1	1	1	1
12	Auktsion ka'rxanalar	3	3	3	3	3

⁴⁸ Я.Абдуллаева, З.Тажетова. Қанлықөл районы ғәрезсизлик дәўринде. // «Қорақалпоғистон энг янги тарихининг долзарб муаммолари» мавзусидаги республика илмий анжумани материаллари. Нукус. 2018. 118-119.

⁴⁹ Қанлықөл районы паспорты. 1997-2001 жыллар.

Körp oturg'anımızday, rayondag'ı bes ka'rxananın' tørtewi ma'mleketlik emes ka'rxanalar edi. Bul ka'rxanalardın' ulıwma önım shıg'arıwı 1997-2000 jılları ösken bolsa, keyingi jılı suwsızlık bul ka'rxanalar iskerligine tömen ta'sir jasadı. Sol sebepli rabochiylardın' aylıg'ı da ortasha esap penen jeti min' sumnan artpadı.

Transport sisteması

1	Körsatkishler	1997	1998	1999	2000	2001
2	Avtoka'rxana sanı	2	2	2	1	1
3	İsshiler sanı	210	203	136	45	48
4	Avtobus sanı	7	17	17	15	14
5	Ju'k avtomobil sanı	1 63	159	60	24	24
6	Jen'il taksi sanı	—	—	—	1	1

Körp oturg'anımızday, rayondag'ı eki ka'rxananın' birewi suwsızlık ha'm texnika awısıq zatları kelmegenlikten jabılıp qaldı. Ulıwma transportta ösiwshilik ornına kemeyiwshilik sezildi. Elektr baylanısı tarawında telefon stantsiyaları tog'ız sanınan suwsızlık sha'rayatında qıskarıw na'tiyjesinde segizge tu'sip ketti. Rayon boyınsha 2001-jılı barı jog'ı 32 telefon islep turdı. Sonın' ishinde kvartiralarda 28 dana bar edi.

Pochta baylanısı tarawında bir uzıl, altı bəlim bolıp, onda on segiz adam issledi. Xalıqqa baylanıs xızmetinen tu'sken da'ramatlar 1997-2001 jılları sa'ykes tu'rde 9,2, 9,7, 8,1, 9,8, 9,9 million sumdı quradı.

Sonday-aq, usı jılları rayong'a itibar anag'urlım o'sti. Barlıq tarawlarda unamlı o'zgerisler ju'z bere basladı.

2.2. Rayonning ja'miyetlik-siyasiy, ma'deniy ekonomikalıq jag'dayı

Xalıqtı taza ishimlik suwı, ta'biyiy gaz benen ta'miynlew boyınsha jumıslar alıp barıldı. Rayonda xalıqtın' 99,1 % gaz benen, 75 % awız suw menen ta'miynlendi. Biraq, rayon orayının' ezindegi «Ayapbergen Musaev» atındag'ı poselka awız suw menen ta'miynlenbedi. Rayon basshıları usı poselka xalqın taza ishimlik suwı menen ta'miynlew ushın tiyisli qurılıs jumısların jobag'a kirgiziw ma'selesin qarap shıqtı. «Altınkel», «Jayxun» shirket xojalıqlarında olardıń aymag'ınan vodapravod liniyası etip tursa da vodapravod tarmag'ı qurılmag'an edi. Xalıq suwdı qudıktan ishıp keldi.

Rayon xalqına 200 orınlıq oraylasqan emlewxana, 30 orınlıq awıllıq emlewxana, u'sh awıl vrachlıq punkti, sanitariya epidemiya stantsiyası, bes da'rixana, dizinfektsiyalaw stantsiyası meditsinalıq xızmet ko'rsetti. Olarda 61 vrach, 451 orta meditsina xızmetkerleri isledi.

Bazar qatnasıqları jag'dayında diyxan bol, isbilermen' bol, ba'ri bir qarıydarbap o'nim islep shıg'arıp, onı sırtqı bazarg'a sata biliw da'rkar. Sol jılları Birinshi Prezident İ. Karimov awılǵ'a sanaat ka'rxanaların alıp kelip kishi ka'rxanashılıqtı rawajlandırıwdı wazıypa etip qoydı⁵⁰.

Qanlıko'l rayonında tovar o'ndiretug'ın qospa ka'rxana du'ziw ushın ishki imkaniyatlardı qarap shıqtı. «Qarabaylıgu'rish» aksionerlik ja'miyetinde duz tsexı iske qosıldı. Burınnan bar biraq ko'pten beri islemey turg'an haq gerbish, ag'ashtan buyım islep shıg'arıw tsexların qaytadan iske qosıw jumısları baslap jiberildi.

Rayonlıq awıl ha'm suw xojalıǵ'ı basqarmasınan' DSP islep shıg'aratug'ın kishi ka'rxanasın iske qosıw ushın bankten kredit alıp berildi ha'm tsex o'nim shıg'ara basladı. 2002- jılı may ayınan baslap suwdın' keliwi menen ko'p adamlar qaytadan o'z ka'sibine aralasa basladı.

⁵⁰ Биринши Президентимиз И.А.Каримо. Каракалпағыстан Республикасы Жоқарғы Кеңесининг гезексиз сессиясында шығып сөйлеген сөзи. 2002. 2-май. Еркін Қарақалпақстан. 2002. 3-май.

Barlıq xojalıqlarda egislik jerler shan'araqlarg'a bo'lip berilgen edi. Xalıqtın' biyday egiwine qızıg'ıwshılıg'ı ku'shli boldı. 2002-jıldın' altı ayı ishinde rayon boyınsha 375 adam jumıs sorap kelgen bolsa, olardıń 205 biyday egiske qospa ka'rxanalarg'a jumısqa ornalastırıldı, tazadan 247 jumıs ornı ashıldı.

U'lkemizdin' o'zgeshelik jag'dayların esapqa alıw na'tiyjesinde diyxanshılıqtı rawajlandırıw ha'm agrar ma'selelerin sheshiwde son'g'ı waqıtları a'dewir jumıslar islenip atır. Qaraqalpaqstannın' ko'pshilik xalqı awıllarda jasaydı, olardıń sotsial-ekonomikalıq ha'm ma'deniy turmıs qatnasıqları, ayırım jag'daylarda O'zbekstan awıllarınan artta qalıp atır.

G'a'rezsizlikke eriskennen keyin, a'sirese jan'a a'sir basında Kanlıko'l rayonın'da, basqa rayonlarday ta'biyiy sharayatına qarap ha'r qıylı ma'den'iy o'simlikler, paxta, salı, basqada xalqımız turmısına say eginler berildi. Mısalı, Karaqalpaqstan Respublikasında 1991-jılı awıl xojalıg'ı menen shug'ıllanatug'ın 43kalxoz, paxtashılıqqa qa'nigelesken 38 savxoz, salıgershilikke qa'nigelesken 23 savxoz, palız o'nimlerin o'siriw xojalıg'ı, sharwashılıq, pal ha'rreshilikler, su't-ferma xojalıqları bolg'an edi.

1997-jıldan baslap, buring'ı kolxoz bazar qatnasıqlarına o'tiw jag'dayında respublikamızdın' awıl xojalıg'ına baylanıslı nızamlar tiykarında awıl xojalıq ka'rxanası ha'reket basladı.

1994-jılı Karaqalpaqıstan aymag'ında awıl xojalıg'ında fermer xojalıqlarının' sanı 1265 ke jetti. Biraq olardıń ayrımları paxta o'nimin tayarlawda to'men zu'ra'a't aldı, bos jatqan jerlerdi durıs paydalana almadı. Bunday jag'dayda Qanlıko'l rayonında da ju'z berdi. Kanlı ko'l rayonu ortasha jıllıq esapta 2000 jılı 39,9 mın' adamdı quradı. Sonın' ishinde qala xalqı 10,1 mın' adamdı qurasa, awıl xojalıg'ı basım ko'pshilikti yag'ny 29800 adamdı quraydı. Sonnan erkekler 19,2 adamdı, hayal qızlar 20,7 mın' adamdı quraydı.

2001 jılı bul ko'rsetkish to'mendegishe boladı. Rayon xalqı 40,2 mın', qala xalqı 10,2 mın', awıl xalqı 29,9 mın' adam. 2000-jılı 25,8 mın' adam tuwılıp, 5,6

min' adam o'ldi. Yag'niy o'siw pa'ti 19,6% quradi. Shashta'rezخانalar sanı segizdi quradi. Asخانalar sanı 4 de qaldi. Sanaat tovarlar magazinler sanı 5 de qaldi. Azıq-awqat magazinler sanı qqedi. Meditsinalıq punktler sanı 20 edi. Shayخانalar ju'da' az bolıp, bar jog'ı u'shew edi. Ta'rtipti saqlaw uchastkaları edi. Ortasha jıllıq esapta Kanlıko'l rayonu ulıwma xalqı 2000- jılı 39,9 min' adamdı qurag'an bolsa, 2001-jılı 40,2 min'g'a o'sti.

Xalıqtın' tuwılıwı, o'liwi, o'siwi da'rejesi haqqındag'ı mag'lıwmat to'mendegishe⁵¹.

Ko'rsetkishder	2000-jılı	2001-jılı
Tuwılıwı	45,8	21,6
Oliwi	5,6	5,6
1 Jasqa shekemgi balalar o'limi	19,6	23,4

Rayon xalqının' jasına qaray mag'lıwmatlar to'mendegishe

Xalıq sanı ja'mi	40 131
sonın' ishinde erkekler	19205
-hayal-qızlar	20 926
-tuwılǵ'anlar sanı	867
-o'lg'enler	226
-kelgenler	868
-ketgenler	868
-bir jılǵ'a o'siw	16,9

⁵¹ Қанлықөл районы паспорты. 2000-2001 ж.

**Rayonda joylasqan materialliq, sawda ha'm basqa tu'rdegi xizmet
ko'rsetetug'in ka'rxana ha'm sho'lkemler**

Awillarda mo'ri bar ken'esler	Telefong'a iye ken'seler	Go'sh satatug'in shahabshalar	Tigiwshi ustaxanalar	o'nermen'tshi ustaxanalar	Nanbay- xanalar
5	5	9	14	-	3

2001 jili rayon ha'm qala deputatlari Keneslerine saylawi bolip o'tti. Rayonda 29 okrug du'zildi. Bes awil ken'es bolip, puxaralar jiyini basliqlarining barlig'i joqari mag'liwmatli boldi.

Rayon xalqin jumis penen ta'miynlewde sho'lkemlestiriwshilik jumislari alip barilip mag'liwmatlar jiynaldi⁵².

16 jastan 60 jasqa shekemgi jumisqa jaramli adamlar	19558
Erkekler	10092
hayal qizlar	9466
Pensionerler	2829
Solardan: erkekler	967

Miynet resursi boyinsha talqilaw alip barilip ol boyinsha ila'jlar ko'rildi.

Miynet resursi sanı	19558
Miynet resursın jaylastırıw	13239
Xalıq xojalıg'ında ba'ntleri	13239
Ma'mleket sho'lkeminde	4209
Kolxozshılar	6584

⁵² Канлыкөл районының паспорты. 2000-2001 жыллар

Fermerler	923
Jeke miynet iskerligi	327
Ma'mleketlik emes ka'rxanalarda	930
u'y xojalqlag'ında ba'nt bolg'anlar	5577

**Kanliko'l rayoni xalqi ko'p milletli bolip onda respublikamizdag'i tiykarg'i
xalqlardan basqada xalqlar tatiw jasadi**

Karaqalpaqlar	28061
O'zbekler	6117
Kazaqlar	5593
Ruslar	8
Tatarlar	27
Kirg'izlar	3
Koreetsler	19
Tu'rkmen'ler	291
Uyg'urlar	1
Basqalar	9

Joqarida aytqanımızday Qanliko'l rayoni sanaatı awıl xojalıg'ı o'nimlerine tiykarlang'an jergilikli sanaat tu'rlerine kiretug'ın edi.

Transport ha'm baylanis tarawında Kanliko'l rayoni ortasha da'rejede edi. Avtoka'rxanalarda sanı sho'lkemdi quradı. Onda islewshiler sanı on jeti edi.

Sharawarshılıq o'nimlerin islep shıg'arıw ha'm hasıldarlıq⁵³

Ko'rsetkishler	1999-jılı	2000-jılı	2201-jıl
G'o'sh (tonna)	1586	1614	1623
Su't (tonna)	5589	5671	5715
Ma'yek(min' dana)	291	294	173

⁵³ Канлыкөл районының паспорты. 2000-2001 жыллар

Ju'n (tonna)	11	1	1
--------------	----	---	---

Fermer xojalıqlarında

Ko'rsetkishler	1999-jılı	2000-jılı	2001-jıl
G'o'sh (tonna)	9	9	1
Su't (tonna)	98	82	30

Son'g'ı waqıtlarda Qanlıko'l rayonın'da xalıqtın' turmıs jag'dayın jaqsılawda, tu'pkilikli reformalardı a'melge asırıwda bir qatar unamlı na'tiyjelerge erisildi. Ba'rinen burın, rayonda turaqlı jag'daydı bekkemlew ushın ila'j ko'rildi, adamlardıń jumıs islewi ushın jag'daylar du'zildi.

Rayonda menshiktin' jan'a formaları tastıyqlandı. o'ndiriste ha'm xızmet ko'rsetiw salasında ma'mleketlik emes sektordın' u'lesi o'sip atır. ha'zirgi waqıtta sanaatta, awıl xojalıg'ında ha'm sawdada bul ko'rsetkish seksen`toqsan payızdı quradı.

Qısqa mu'ddet ishinde gaz ha'm gazlı kondensat, kabel jetistiretug'ın zavodlar, «Elteks» ha'm «Kateks» komplekslerinin', Tu'yemoyın-No'kis-Taxtakopir suw o'tkizgishinin' qurılıslarının' paydalanıwg'a beriliwi Kanlıko'l rayonu xalqının' jag'dayına jaqsı ta'sir etti.

Xalıqtın' taza awız suw menen ta'miynlen'iw eki ese ko'beydi. Al, ta'biyiy gaz benen ta'miynlen'iw seksen u'sh payızg'a jetti. Kon'irat avtomobil jolının', sonday-aq Nawayı-U'shqudıq-No'kis temir jolının' qurılıwı qon'sılas ma'mleketlerge shıg'ıw mu'mkinshiligini ken'eytti.

Oraylıq Aziyada birden`bir esaplang'an Kon'irat soda zavodının' qurılısı tezletilgen pa'tler menen ju'rgizildi. Bul ka'rxananın' bizin' elimizde, atap aytqanda Kanlıko'l rayonının' sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwında a'hmiyetli orın tutatug'ına gu'man joq.

Kanlıko'l rayonda ken' ko'lemde do'retiwshilik jumısı islenip atır. Al,eğer qolda bar imkaniyatlardı, jeke ilimiy-texnikalıq ha'm basqada faktorlardı esapqa alatug'ın bolsaq, onda a'melge asırılıp atırğ'an jumıstın' jeterli emesligi ayqın boladı.

Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq tutınıw tovarların jetistiriw boyınsha O'zbekstanda son'g'ı orında kiyatır.Taxtakopir, Bozataw, No'kis, Shomanay,Kegeyli rayonlarında xalıqtın' jan basına o'nim jetistiriw ja'mi 20-30 sumdı quraydı. Kanlıko'l rayonın'da bul ko'rsetkish maqtanarlıq da'rejede emes.

Naq aqshanın' kelip tu'siwin ta'miynleytug'ın ku'ta' a'hmiyetli tarawlarg'a tiyisli dıqqat bo'linbey atır. Xalıqqa turmıs ko'rsetiw ma'den'iyatı ha'm xızmetlerdin' tu'rleri da'wir talabına elede bolsa juwap bermeydi.

Birinshi Prezidentimiz İslam Karimov atap o'tkenindey «Aral boyı regionın'ın' a'sirese Karaqalpaqstannın' ta'biyiy jag'dayları og'ada awır. Bul jerde suw jetispeydi, jazda og'ada ıssı, qısta qattı suwıq boladı. Al,topıraq og'ada shorlang'an».

Sonlıqtan,bul jerde diyqanshılıq basqa wa'layatlarg'a qarag'anda eki-u'sh ese ko'birek ku'sh salıwdı ha'm miynet etiwdi talap etedi.XX a'sirdin' keyingi on jıllıg'ında, tilekke qarsı awıl xojalıq tarawında og'ada qolaysız jag'day payda boldı. Suwg'arılatus'ın jerlerdi paydalanıw da'rejesi to'menledi. İrrigatsiya oysızlıq penen a'melge asırılıp, suw xorları naduris paydalanılıp,tuqıngershilikke a'hmiyet berilmey atırğ'anlıqtan 1994-1997 jılları 116 mın' tonna paxta, 282 mın' tonna salını kem aldı.

Kanlıko'l rayonın'da paxta zu'ra'a'ti 1993-jıl menen salıstırğ'anda 7,4 tsen'tner, salı 13, al kartoshka palız ha'm miywe o'nimleri 4,5 ese to'menlep ketti.

Kanlıko'l rayonu jeri salı jetistiriw ushın qolaylı ekeligi ulıwma ma'lim. Xalıqtı gu'rish penen ta'miynlewde a'hmiyetli rol atqaradı. Sonday-aq rayon aymag'ında jaylasqan Altınko'l shirket xojalıg'ı Respublikada salı tuqımın jetistirip beretug'ın tiykarg'ı xojalıqlardın' biri esaplandı. 1992-jılı Altınko'l sovxozı baslıg'ı Genjebay Tajetov baslaması menen Samarqand wa'layatı «G'a'llearal» rayonınan Karaqalpaqstang'a biyday tuxımın alıp kelip, ta'jriybede

egip ko'rildi. 1993-jılı jaqsı zu'ra'a't aldı ha'm sol jılı gu'zde ja'ne egip, 1994-jılı gu'zde Respublikag'a biyday tuxımın jetistirip berip, ko'plegen jerlerde biyday egile baslandı.

Qanlıko'l rayonu xalqı 2002-jıl 26 mın' jerge diyqansılıq etip, eki diyxan xojalıqları birlespesi, altı shirket xojalıg'ı isledi. 255 fermer xojalıqlarına 8989,1 gektar jer berilgen. 1113 dara diyxan xojalıqlarına qa'a' gektar egislik jer ajıratıldı. Xalıqtın' 74 payız awıllarda jasaytug'ın edi.

Ha'r bir diyqan fermer bolıwdan aldın uzaq oylaydı ha'm bul iske onın' o'zi shan'arag'ı ushın isenim qılğ'annan keyin kirisedi. Tek sonnan keyin g'ana o'ndiris qatnasların, ba'lkim xojalıqtı ma'mleket diziminen o'tkeriw xojalıq ushın za'ru'r materiallar ha'm texnika satıp alıw, suw, janılg'ı maylaw materialları, to'gin ta'miynatı, materiallardı tasıw, o'nimlerdi satıw jolındag'ı adminstrativlik tosquinlıqlardı alıp taslawg'a razı boladı ha'm kirisedi.

Ha'r bir jerden` paydalanıwshı sıyaqlı, fermerde o'z xojalıg'ın ju'ritiwde g'a'rezsiz bolıwdı qa'leydi. Neni qashan egiwdi, anaw yaki mınaw o'nimdi qansha jetistiriwdi, kimgе satıwdı onın' o'zi sheshiwi kerek. Awıl xojalıq o'ndirisi shetten qarag'anda a'piwayı bolıp ko'rinsede, haqıyqatında diyqan ushın ha'r bir dala laboratoriya, diyxansılıq ta'jriybesin toplaw obekti esaplanadı. Sol sebepli diyxang'a egindi o'siriwdi bul kesellikti qaytip emlew haqqında shıpakerge ma'sla'ha't beriw menen ten'. Demek, fermer xojalıqların rawajlandırıwdın' birinshi sha'rti-bul olarg'a tolıq g'a'rezsizligin beriw.

Ekinshi sha'rti-bul fermerlerdin' huquqıy bekkemligi, yag'nıy fermerlerdi bir ta'repten ma'mleket penen (jer iyesi menen), ekinshi tarepten bazar boyınsha barlıq sherikler menen tamiynlew. "Fermer menen betpe bet bolıw" printspine a'mel etiw zarur.

U'shinshi sha'rti- bul jer uchastkası shegaralarınn' qa'wipsizligi.

Tiykarg'ı sha'rti bul jerdi olarg'a mu'ddetsiz miyras etip qaldırıw huqıqı beriliwi. Rayonda jerlerdin' meliorativlik awhalın jaqsılaw, awıl xojalıq ka'rxanalarınn' materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemleıy ma'selelerinde jıynalıp

III-Bap. Qaraqalpaqstan tariyxı pa`ninde Qaraqalpaqstan Respublikasınıń, Qanlıko`l rayonın`n` sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwın u`yreniwdin` usılları

3.1. Qanlıko`l rayonın`n` satsial-ekonomikalıq jag`dayın u`yreniwde pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw usılları

Aqılıy hujim

Ha`zirgi ku`nde ta`lim protsessinde interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik ha`m axborat texnologiyaların oqıw protsessinde qollawg`a bolg`an qızıg`ıw, itibar ku`nnen-ku`nge ku`sheyip barmaqta. Bunday bolıwın`n` sebeplerinen biri, usı waqıtqa shekem ma`anawiy ta`limde oqıwshı-talabanı tek tayar bilimlerdi iyelewge u`yretilgen bolsa, zamanagoy texnologiyalar olardı iyelep atqan bilimlerin o`zleri izlep tabıwlarına, g`arezsiz u`yreniwge, analiz qılıwg`a, ha`tte juwmaqların da o`zleri keltirip shıg`arıwlarına u`yretedi. Oqıtıwshı bul protsesste shaxstı rawajlanıwı, du`zilisi, bilim alıwı ha`m ta`rbiyalanıwına sharayat jaratadı ha`m usı menen bir qatarda basqarıwshılıq, jo`neltiriwshilik funktsiyasın otınlaydı. Sonın` ushın ta`lim mekemelerinde zamanagoy oqıtıw metodları, interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalardıń ornı ha`m roli ju`da u`lkendir .

Ta`limnin` aktiv usulları ha`m texnikası

Ta`limnin` aktivligi – ta`lim alıwshılardıń aktivligin sho`lkemlestiriwdi ta`minlep beriwshi ta`lim.

Ta`limnin` aktiv usulları – ta`lim alıwshılardıń bilim arttırıw iskerligin ku`sheyttitiw usılları. Tiykarınan ol yaki bul mashqalanı sheshiw jolların izlewde shamalap erkin pikir almasıwı diologı tiykarında ko`riledi.

A`sirese ken` tarqalg`an ha`m o`zine say qa`siyetke iye bolg`an ta`limnin` aktiv usıllarına to`mendegiler kiredi: sa`wbet, kelisim, ta`limiy oyınlar, «keys-stadi», rejelew usılı, mashqalalı usıl, aqılıy hu`jim ha`m bas.

Interaktiv (Interactive) – dialoglı.

**Interaktiv ta`lim** – ta`lim beriwshi ha`m ta`lim alıwshı ortasındaǵı (ta`lim alıwshı ha`m komp`yuter) o`zara ha`reketti amelge asırıwshı dialoglı ta`lim.

Interaktivlik– ta'lim shen'berinde printsiptial jan'a qa'diyse - usı sebepli ta'lim alıwshı:

(1) ta'lim protsessinin' ha'mme sub'ektlari menen aktiv o'z-ara ha'rekette bolıwı, tekga'na oqıtıwshı menen jeke mu'na'siybetler jolında g'ana emes, ba'lkim basqa talabalar, ha'kimshilik penen da qıla alıwı mu'mkin;

(2) multimedia ob'ektlarin analiz qılıw protsessinde olardıń mazmunın, formasın, o'lsheı ha'm tu'slerin dinamik ra'wishte basqarıw, tu'rli ta'repten olardı ku'zetiwdi, basqa usıg'an uqsas manipulyatsiyaların qayta ta'minlewdi, ko'birek anıq ko'rsetiwge erisiw ushın qa'legen ornınan toqtatıp ha'm dawam ettire alıw mu'mkin boladı. Usınday qılıp, interaktivlik tekg'ana axboratlardı passiv qabıl qılıw ushın g'ana emes, ba'lkim u'yrenilip atırg'an ya'ki protsesslerde ha'm virtual modellerdin' o'zara ha'reketlerinde multimedia modelleri qa'siyetlerin aktiv izertlew qılıw ushın da imka'niyat jaratıp beredi.

1. Interaktivlik da'rejesi qanshalıq joqarı bolsa, ta'lim protsessi da sonshalı na'tiyjeli boladı.

Zamanagoy metodlar yaki interaktiv usıllar, oqıtıwdın' natiyjesin asırıwg'a jardem beriwshi texnologik treningler oqıtıwshı talabalarda logikalıq, do'retiwshilik, sını, g'arezsiz pikirlewdi payda etiwge, qabiletlerin rawajlandırıwg'a, ba'skeleslik, jetik qa'niyge bolıwlarına ha'mde qa'niygege kerekli bolg'an ka'siplik pazıyletlerin ta'rbiyalawga ja'rdem beredi.

Biz to'mendegi oqıtıw protsessinde qollaw mu'mkin bolg'an bazı bir treningler (texnologiyalar)g'a xarakteristika berip, bazılardı o'tkiziw ta'rtibi haqqında metodik usınıslar berip o'temiz.

1.Leninabad rayonu qashan du'zildi?

2.Qanlıko'l rayonın'ın' iyelegen jer maydanı qansha?

3.Leninabad rayonu ataması Qanlıko'l rayonu dep qashan o'zgartildi?

4.Shomanay rayonu aymag'ında neshinshi jılları suwsızlıq boldı?

5.O'tesh batır a'psanasın 1948-jılı ilimiy ekspeditsiya da'wirinde kim jazıp alg'an?

6 . Qanlıko'l aymag'ına xalıq qashannan baslap ornalasa baslag'an?

7. O'tesh batırdın` su'yegi qay jerge jerlengen?
8. 1939-jılı qaysı Qaraqalpaqstan rayonu aymag'ında kanal qurdırg'an?
9. Taza jan'a qala neshinshi jılı salıng'an?
10. 1931-1933 jılları birinshi Qaraqalpaqstan tariyxında qanday da`wir edi?

ERKIN JAZIW.

Talabalarg'a bes minut ishinde "g'alabalıq axborat qurallarının' a'hmiyeti" teması boyınsha o'z oylarına kelgen ba'rshe na'rselerdi toqtamastan jazıwdı usınıs qılıw mu'mkin. Bes minut tamam bolg'anda (esletpe, bes minut tamam boldı dep jaryalaw ha'm isti tamamlaw ushın ja'ne bir minut waqıt berin', degenmenen qızıqarlı pikirler a'dette qıyın jag'daylarda tuwıladı) olarg'a o'z jazg'anların sheriklerine oqıp beriwın usınıs etiw mu'mkin.

Usı basqışta oqıtıwshının' iqtıyarında ko'p imka'miyatlar boladı. Ma'selen, juplıqlarg'a o'z pikirlerin pu'tin topar menen dodalawdı usınıs etiw ha'm toparlıq-aqlıy hu'jim jag'dayın jaratıw mu'mkin.

O'QITIW BOYINSHA QOLLANBA

Bunday islenbeler talabalardıń izertlew iskerligin olar tekstti g'arezsiz oqıw tapsirmasın alg'anda jo'neltiriwge ja'rdem beredi. To'mende itibarımızdı, jalpı oqıw waqtında, sorawlar jazılğ'an qag'az arqalı, talabalardıń itibarın Qanlıko'l rayonın'da satsial-ekonomikalıq jag'daydın' awxalı haqqındag'ı tekst ishinde shashılğ'an turaqlı detallarg'a tartqanlıg'ına qaratamız. Onnan aldın materialdı o'zlestiriw ushın oqıtıw boyınsha qollanba to'mendegi jag'daylarda jaqsı ja'rdemshi ekenligin esletip o'tiw lazım:

1) talabalarg'a o'zlerinin' ku'zetiwi itimalınan uzaq bolg'an pikirdin' na'zik ha'reketin seziwde ja'rdem beredi.

2) istin' ha'mme basqışlarında joqarı ta'rtiptegi pikirlewdi qoshametleydi;

3) kelisim yaki jazba jumıs ushın tiykar bolıp xızmet qıladı, yag'niy talaba o'z qabıg'ına oralıp qalmaydı.

1. Qanlıko'l rayonın'ın` territoriyalıq jaylasıwın aytın?

2. Qanlıko'l rayonın'ın` ekonomikalıq tarawdagı tiykarg'ı o'nim beretin

tarawın aytın?

3. Qanlıko'l rayonın`dag'ı g'arezsizlik dawrindegi o'zgerislerdi aytıp berin`?

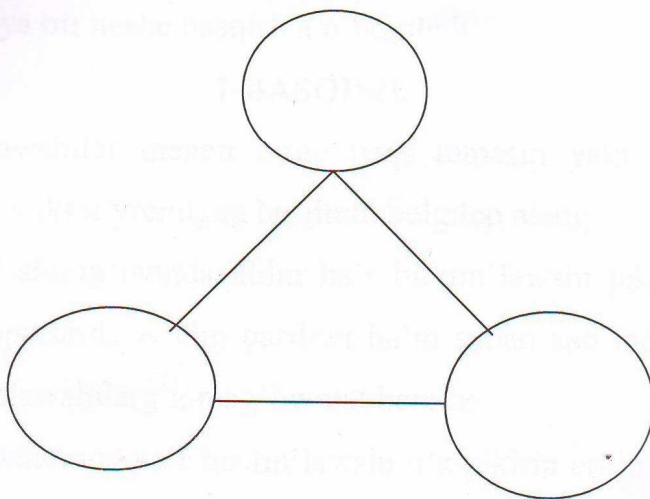
JAZBA HA'M AWIZEKI "DO'GEREK SA'WBETI"

Jazba "Do'gerek sa'wbeti" – bul birgeliktegi oqıtıw metodı bolıp, bunda qag'az ha'm ruchka ha'r dayım aylana boylap, oyın qatnasshılarının' kishi toparı ortasında uslatılıp turıladi. Mısal ushın, sheriklerden bir qandayda bir ideyanı jazıp, keyin qag'azdın' shep ta'repindegi sherigine uslatadı. Ol bolsa, sol ideyag'a o'zinin' qandaydır tu'siniklerin qosadı ha'm qag'azdı keyingi adamg'a uslatadı. Usi da'stu'rde-qag'ıydanın' basqa varyantlarıda ha'r bir qatnasshı jazıwın o'zinin' ren'i menen jazadı. Bul ulıwma pikirdi payda etiwde qosılǵ'an u'lesti ko'rinerli da'rejede ko'rsetip turadı ha'm oqıtıwshıg'a tu'siniwge da ha'r birinin' qatnasın jazıp barıwǵ'a ja'rdem beredi.

Awızeki "Do'gerek sa'wbeti" – bul birgelikte oqıtıw metodı bolıp, alding'ısına uqsaydı, tek awıze formada o'tkiziledi. Ha'r bir qatnasshı na'wbet penen alding'ı adam aytqan pikirdi ug'ıp aladı ha'm rawajlandıradı.

JAZBA "DO'GEREK SA'WBETI"

(Ha'r kim o'zi jazadı ha'm qag'azdı shep ta'repten qon'sısına uslatadı)

Awızeki "Do'gerek sa'wbeti"

(Ha'r kim o'z pikirini aytadı ha'm so'zdi shep ta'repten qon'sısına beredi)

FSMU TEXNOLOGIYASI

(F) - Pikinginizdi bayan etin'.

(S) - Pikinginizdi bayanına ko're sebep ko'rsetin'.

(M) - ko'rsetin' sebebin'izdi isbatlap misal (da'lil) keltirin'.

(U) - pikinginizdi ulıwmalastırın'.

Usı texnologiya kelisimli ma'selelerdi sheshiwde, baqıs-kelisimler o'tkiziwde yaki oqıw seminar juwmagında (tın'lawshılardıń oqıw seminarı haqqında pikirlerin biliw maqsetinde) yaki oqıw rejesi tiykarında birer bo'lim uyrenilip bolıng'an son' qollanıluwı mu'mkin, sebebi bul texnologiya tın'lawshılardıń o'z pikingin qorg'aw qılıwg'a, erkin pikirlew ha'm o'z pikingin basqalarg'a o'tkiziwge, ashıq halda baqsılasıwg'a, usı menen bir qatarda oqıwshı talabalardıń oqıw protsessinde iyelegen bilimlerin dodalawg'a, qay da'rejede iyelegenliklerin bahalawg'a ha'mde tın'lawshılardı baqsılasıw ma'deniyatın asıradı.

MAQSET

Usı texnologiya tın'lawshılarg'a tarqatılğ'an a'piwayı qag'azg'a o'z pikirlerin anıq ha'm qısqa bayan etedi, tastıqlawshı da'liller yaki inka'r etiwshi pikirlerdi bayan etiwge ja'rdem beredi.

O'TKIZIW TEXNOLOGIYASI.

Usı texnologiya bir neshe basqishta o'tkiziledi:

1-BASQISH.

-trening tın'lawshılar menen birge baqs temasın yaki dodalanıwı kerek bolğ'an mashqalanı, yaki u'yrenilgen bo'limdi belgilep aladı;

-trening oqıw shınıg'ıwında aldın ha'r bir tın'lawshı jeke ta'rtipte islewi, keyin bolsa kishi toparlarda is alıp barılıwı ha'm sabaq son'ında komanda bolıp isleniwi haqqında tınlawshılarg'a mag'lıwmat beredi:

-shınıg'ıw dawamında ha'r bir tın'lawshı o'z pikingin erkin halda tolıq bayan etiwı mu'mkin ekenligi esletip o'tiledi.

2-BASQISH.

Ha'r bir tın'lawshıg'a FSMU texnologiyasının' 4 basqışhı jazılğ'an qag'azlar tarqatıladı:

F - pikirinizdi bayan etin'.

S - pikirinizdi bayan etiwge sebep ko'rsetin'.

M - ko'rsetin' sebeplerin' izdi ispatlap misal (dalil) keltirin'.

U - pikirinizdi ulıwmalastırın'.

Ha'r bir tın'lawshı jeke ta'rtipte tarqatılğ'an qag'azdag'ı FSMU dın' 4 basqışın pikirlerin jazba bayan etken halda to'letedi.

3 -BASQISH.

-Ha'r bir tın'lawshı o'z qag'azların to'letip bolg'an son', trener olardı kishi toparlarg'a bo'liniwlerin iltimas qıladı yaki o'zi tu'rli toparlarg'a bo'liw usıllarınan paydalang'an halda tın'lawshılardı kishi toparlarg'a bo'lip jiberedi:

-Trener ha'r bir toparda FSMU texnologiyasının' 4 basqış jazılğan ulken formattag'ı qag'azlardı tarqatadı:

-Trener kishi toparlarg'a ha'r birleri jazg'an qag'azlardan pikir ha'm da'llıardı ulken formattag'ı ulıwmalastırılğ'an halda 4 basqış boyınsha jazıwların usınıs etedi.

4-BASQISH.

-Kishi toparlarda aldın ha'r bir tın'lawshı o'zi jazg'an ha'r bir basqıştag'ı pikirleri menen topar ag'zaların tanıstırıp o'tedi. Topar ag'zalarınin' ba'rshe pikirleri u'yrenilgen son', kishi topar ag'zaları olardı ulıwmalastırıwğ'a kirisedi:

-Topar ag'zaları FSMU dın' 4 basqışın ha'r biri boyınsha ulıwmalastırıp, onı qorg'aw qılıwğ'a tayarlıq ko'rediler:

-Pikirlerdi ulıwmalastırıw waqtında ha'r bir tın'lawshı o'z pikirlerin qorg'aw qılıwı, ispatlawı mu'mkin.

5-BASQISH.

-Kishi toparlarda ulıwmalastırılğ'an pikirlerin qorg'aw qıladılar:

Topar wakili ha'r bir basqıştı ayrıqsha oqıwdı ilaji bolsa tu'sinik bermegen halda. Bazı bo'limlerdi ispatlaw yag'nıy topardın' anıq ne ushın usı pikirge kelgenin aytıp o'tiwi mu'mkin.

6- BASQISH.

-Trener shıng'ıwg'a juwmaq jasaydı, bildirilgen pikirlerge o'z mu'nasiybetin bildiredi;

-To'mendegi sorawlar menen tın'lawshılarg'a mu'ra'jat qıladı:

-Usı trening nelerdi bilip aldın'ız ha'm nelerge u'yrendin'iz?

-Usı texnologiyanı oqıw protsessinde qollanılıwı qanday na'tiyje beredi?

-Usı texnologiyanı qollanılıwı oqıw talabalarda qanday qa'siyetti ta'rbiyalaydı, nelerdi payda etedi, olardın' qanday pazıyletlerin rawajlandıradı?

-Usı texnologiyanın' oqıw protsessinin' qaysı basqışında qollanılğanı maqul ha'm ne ushın?

-Usı texnologiyanı sabaq protsessinde qollanılıwı oqıwshı talabalarg'a ne beradi ha'm nege u'yretedi?

-Usı texnologiyanı ja'ne qanday ta'rtpite yaki qanday formada o'tkiziwi mu'mkin?

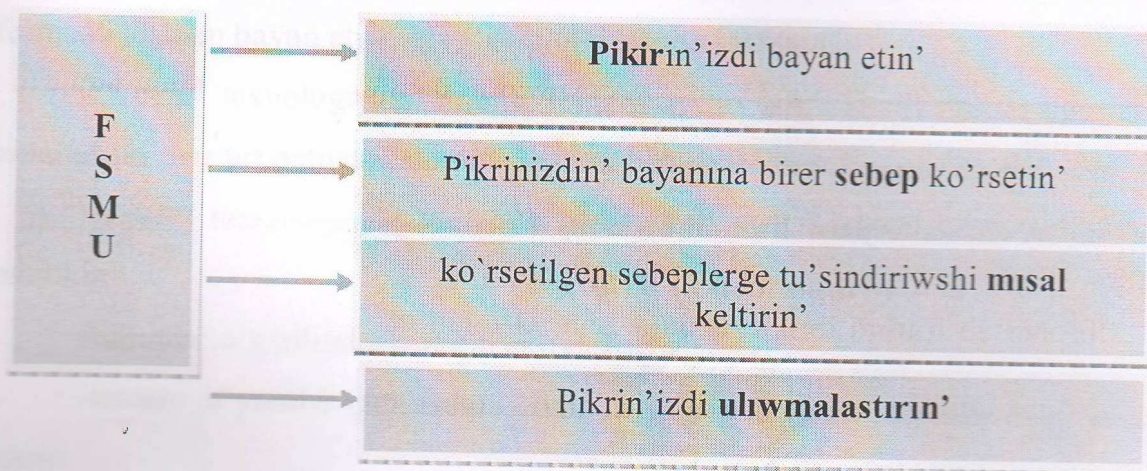
-Usı treningte tiykarg'ı waziypa neden ibarat.

TU'SINIK. Joqarıda keltirilgen sorawlar ha'r bir treningtin' mazmunı, maqsetinen kelip chıg'ıp trener ta'repinen tın'lawshılarg'a yaki oqıwshı talabalarg'a beriliwi mu'mkin.

Tarqatpa materialdin' boljawli nusxasi

FSMU kesteni toltirin'.

Bu'gingi ku'nde Amir Temurdi pu'tkil du'nya ulli ma'mleketlik g'ayratkeri ha'm ataqli sarkarda sipatinda ta'n aldi. Buni siz qanday tu'sindiresiz?

Qaraqalpaqstan tariyxı pa'ninde Qaraqalpaqstan Respublikasının', Qanlıko'l rayonın'ın' satsial-ekonomikalıq rawajlanıwın u'yreniw usılları

Shıng'ıwdın' maqseti: Talabalar tema boyınsha to'mendegi *bilimlerdi* iyeleydi:

- Xalq qaxarmanı O'tesh batır neshen'shi jılları jasap o'tken?
- Qanlıko'ldegi tariyxıy esteliklerdi atap ko'rsetin'?
- Bereket darıg'an elsen' Qanlıko'l kitabının' aftorı kim?
- Qanlıko'l rayonın'ın' birinshi xakimi kim bolg'an?
- Qanlıko'l orayı taza ishimlik suwı menen qashannan baslap ta'minlen'di?
- 1964 jılı rayon aymaqlarının' bir-birinen alıslıg'ı, basqarıwdag'ı ulgermewshiliklerdi esapqa alıp, iri rayonlardı kimnin' baslaması menen boldı?

“VeeR” texnologiyası

Bul texnologiya quramalı, kop tarmaqlı, mumkin bolg'ansha, mashqala xarakterindegi temalardı u'yreniwge qaratilg'an.

Texnologiyanın' mánisi sonnan ibarat, bunda temanın' turli tarmaqları boyınsha bir jola xabar beriladi. Sol waqıtta, olardıń har biri o'z aldına bolimlerden dodalaydı. Máselen, unamlı hám unamsız tárepleri, abzallıq, páziyet hám kemshilikleri, payda hám ziyanları belgilenedi.

Bu interaktiv texnologiyası kritikaliq, analizlik anıq logikalıq pikirlewdi natiyjeli rawajlandırıwg'a hámde o'z ideyaları, pikirlerin jazba hám awızeki formada iqsham bayan etiw, qorg'awg'a imkaniyat jaratadı.

“VeeR” texnologiyası ulıwma temanı ayırım tarmaqlardı dodalawshı kishi toparlardın' har bir qatnasıwshının', topardı belsendi islewine qaratilg'an.

“VeeR” texnologiyası temanı u'yreniw dın' turli basqışlarında qollanıwı mumkin:

-basında: o'z bilimlerin erkin aktivlestiriw;

-temanı u'yreniw procesinde; onın' tiykarların teren' tusiniw hám an'lap jetiw:

-juwmaqlaw basqışında;; aling'an bilimlardı tártipke salıw.

Tiykarg'ı tu'sinikler to'mendegiler:

Aspekt (ko'z-qaras) penen predmet, hádiyse, tu'sinik tekseriledi.

Abzallıq - bir nárse penen salıstırılğ'andag'ı u'stinlik, imtiyaz.

Páziyet-unamlı sıpat.

Nuqson-anıqsızlıq kemislik, qag'ıydalg'a, kreteriyalarga muwapıq emeslik.

Sheshim-Belgili bir pikirge , logikalıq , qag'ıydalar boyınsha dálilden nátiyjege keliw.

Tálimnen tısqarı “jelpigish” texnologiyası tárbiyalıq xarakterdegi qatar waziypalardı ámelge asırıw imkanın beredi:

-Jamaat, toparlarda islew sheberlik;

-Mashqalalar, jag'daylardı tu'rli ko'z-qarastan dodalaw;

-Kelisimli qararlardı taba alıw shebeligi;

Juwmaqlaw

Ma'mleketimiz o'z G'arezsizligin aliwi menen xalıq xojalıg'ı basqa tarawları sıyaqlı ilim ha'm pa'nde, sonın menen birge xalqımız ma'mleketimiz tariyxın jan'asha uyreniwge ken` imkaniyatlar tuwıldı.

Qaraqalpaqstan Respublikasında, sonday-ak, Qanlıko'l rayonın`da keyingi jıllarda sotsiallıq tarmaqlarda rawajlandırıw boyınsha u'lken isler amelge asırılmaqta.

Bul jan'a reformalardı amelge asırauda ha'm xalıqqa xızmet ko'rsetiw sferaların rawajlandırıwdag'ı jaqsı baslamalar qatarına kiredi. Qanlıko'l rayonu xalqının` materiallıq abadanlıg'ın arttırıwda ja'miyetlik tutınıu fondı, sotsiallıq ta'miyyinlew, meditsina tarawı boyınsha xızmet ko'rsetiw xalıq bilimlen`diriwi ha'm baska tarmaklar u'lken rol oynaydı.

Qanlıko'l xalıq qashan qon'ıs basqanlıg'ı, qanday siyasiy, a'skeriy ha'm madeniy waqıyalar ju'z berdi. O'tken a'sirdin 20-30 jıllarında rayonlastırıw barısında aymaq jerleri, sol da`wirdegi er azamatları, repressiya, kolxozlasıw protsessleri xaqqında mag'lıwmatlar beriledi. Sonday-aq, 1970 jılları Qanlıko'l rayonın` du'ziliwi, bunda rayondı duziw boyınsha xu'kimetlik qararlar, bul boyınsha pida'ka'rılıq miynet etken el basshıları xızmeti haqqında aytiladı. Rayon quramına kirgen sovxozlar, olardıń sotsial-ekonomikalıq jag'dayı, tabısları sawlelen`edi.

Qanlıko'l rayonın`ın du'ziliwi, quramı, aymag'ı ha'm xalqı, ko'rsetildi. 1900-1903 jılları Shomanay aymag'ında payda bolg'an suwsızlıq aqıbetinen Qanlıko'l aymag'ına xalıq ko'plep kele baslag'an.

Sol da`wirden qalg'an tariyxıy estelikler «O'giz darya», «Jan'a qala», «Taza jan'a qala» esaplanadı.

Qanlıko'l tariyxında 1918-1930 jıllar kan to'gispeli, azatlıq ushın gu'resshen`lerge qarsı repressiya jılları boldı. Joneyit xannın` topılıslarına xalıqtı ko'tergen el azamatları Matjan shomak O'teshov, Qaniyaz Shukirbaev, Raxmanbergen Matenov, Maqset Abdullaev, Ka'limbet Jiyenalievlerdinn` iskerlikleri elege shekem xalıq auzında a'psana bolıp ju'ripti.

1957 jılı savxozlasıw protsessi baslanıp, Qanlıko'ldagi kalxozlar «Ya.M.Sverlov» atındag'ı savxozg'a birlesti. Savxozdın tiykarg'ı ka'sibi paxtashılıq bolıp qaldı. Savxozdın da'slepki direktorı bolıp agronom, ta'jiriybeli diyxan, sheber sho'lkemlestiriwshi, Xojeli rayonında Jan'abay Bekmuratov tayınlandı.

Usı aymaqta respublikamızg'a belgili shayırlardan Da'li Nazbergenov, Amet Shamuratov, Ayımxan Shamuratova, Genjemurat Esemuratov, Maten Seytniyazovlar, alımlar Qabil Maqsetov, Karamatdin Sultanov, Orınbay Asamatdinov, Asen Alimov, Men'limurat Berdimuratovlar tuwılǵ'an ha'm kamalg'a kelgen.

Rayon territoriyası Amıwdarya tegisliginde, onın' shep kırıǵ'ag'ında jaylastı. Relefi jag'ınan tiykarınan pa'stegi tegislik edi. Amıwdaryanın' qurıp qalg'an a'yyemgi tarmaqları «Ul darya», «Kindik o'zek», «Begjap» orınları saqlang'an. Ayyemgi ko'llerdin orınları tu'rli ko'lemdegi batpamlıqlar sıpatında «Leningrad» savxozi territoriyasındag'ı Arzımbetqum massivi saqlang'an. Amıwdaryanın' ayyemgi tarmaqları kırıǵ'aqları boylap jer u'stinde tu'rli u'lkenliktegi boslıqlar-u'ngirler ushırasadı. Uldaryanın' eki tarepi kırıǵ'ag'ında ayırım u'n'girlerdin' diametri bes metr, teren'ligi ush metrge jetedi.

Awıl xojalag'ı-rayonnın' xalıq xojalıǵ'ının' en' iri ha'm tiykarg'ı tarawı esaplanadı. Awıl xojalıǵ'ı el baylıǵ'ının', xalıq kurg'ınlıǵ'ının', abadan turmıstın' tiykarg'ı deregi. Ha'mme baylıq jerde.

Rayon xalkının' 50-protsentten aslamin hayal-kızlar quraydı. Shayır Gu'listan Shamuratova, jazıushı Na'biyra To'reshovalar tuwılǵ'an jerinen yosh alıp, atı jurtsılıkka tanılǵ'an talant iyelerinen esaplanadı. O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan Respublikalarına miyneti sin'gen mug'allimlerden, xalıq bilimle'ndiriw ag'lalarınan, jaslar ustazı atag'ın alg'anlardan Bag'dag'ul Du'zelova, Shiyirin Matyakupova, Altın Orazımbetovalardı atap o'tsek boladı.

Qanlıko'l rayonu xalkı 2002-jılı 26 mın gektar jerge diyxansılık etip, eki diyxan xojalıqları birlespesi, altı shirket xojalıǵ'ı isledi. 255 fermer xojalıqlarına 8989,1 gektar jer berilgen. 1113 dara diyxan xojalıqlarına 311 gektar egislik jer

ajiratildi. Xalıqtın 74 payızı awıllarda jasaytug'ının` atap o'tiwimiz kerek. Eki jıllık suwsızlıq (2000-2001) rayon ekonomikasına ku'ta` unamsız ta'sir jasadı. Ko'pshilik egislik maydanlar bos, ko'p adamlar jumıssız kaldı. Sonın` ushın tez arada rayon ekonomikasında alg'a kakray pa'tli sekiriwlerge erisiw qıyın boldı.

Qanlıko'l rayonın`da g'arezsizlik jılları «Qanlıko'lğurish» ha'm «Karabaylığurish» ashıq tu'rdegi ja'ma'a't aksionerlik g'a'lle zavodları is basladı. Bul zavodlar sutkasına 100 tonna salını kayta islep shıg'arıw imkaniyatına iye boldı.

Rayon xalqına 200 orınlıq oraylasqan emlewxana, 30 orınlıq awıllıq emlewxana, u'sh awıllıq vrachlık punkti, to'rt awıl vrachlık ambulatoriya, on u'sh feldsher ambulatoriyalik punkt, sanitariya epidemiya stantsiyası, bes da'rixana , dezinfektsiyalaw stantsiyası meditsinalıq xızmet ko'rsetti. Olarda 61 vrach, 451 orta meditsina xızmetkerleri isledi. Xalıqtın taza awız suw menen taminleniwi eki ese ko'beydi. Al,ta'biyiy gaz benen ta'miyinleniww seksen u'sh payızg'a jetti. Qon'ırat avtomobil jolının`, sonday-ak Nawayı-U'shkudıq-No'kis temir jolının` qurılıwı qon'sılas ma'mleketlerge shıg'ıw mumku'nshiligin ken`eytti.

Qanlıko'l rayonın`ın tariyxın jazıw u'lken tariyxıy ilimiy ha'm a'meliy axmiyetke iye. Qarakalpakstanda jakın arada turizmdi rawajlandırıw jolg'a koyılıp atırğ'an wakıtta u'lkemiz tariyxı boyınsha tariyxıy mag'lıwmatlar ju'da` kerekli boladı. Sonday-aq, u'lketanıw sabaqlarında mektep, kolledj ha'm litsey oqıwshıların` rayon tariyxı menen tanıstırıwda u'lken a'hmiyetke iye.

Qanliqó'l rayonının` 2018-19 jılǵ'ı pasportı

Shańaraqlar hám xalıq sanı

№	APJ, MPJ	Xalıq sanı	Shańaraq sanı
1	Beskópor APJ	5030	768
2	Nawriz APJ	7042	756
3	Qanlikól APJ	4527	765
4	Bostan APJ	3521	532
5	Jańa qala APJ	4516	771
6	Mádeniyat MPJ	4024	896
7	Qosjap APJ	7545	1342
8	Jayxun MPJ	2515	408
9	Arzimbetqum APJ	3018	499
10	Dosliq MPJ	3521	609
11	Qanlikól PPJ	5030	967
	Jámi rayon boyınsha	50300	8313

Ortasha jıllıq esapta rayonniń turaqlı xalqı sanı

Kórsetkishler	2017 jıl	2018 jıl
Ortasha jıllıq esapta rayonniń turaqlı xalqı sanı, jámi (mıń adam)	49,7	50,3
Usı tiykarda:		
Qala xalqı	12,2	12,5
Awıl xalqı	37,5	37,7
Xalqtıń ulıwma sanına qarap procent esabında		
Qala xalqı	24,5 %	25 %
Awıl xalqı	75,5 %	75 %
Xalıqtıń ulıwma sanınan (mıń adam)		
Erkekler	25,3	25,6
Hayallar	24,4	24,7
Xalıqtıń ulıwma sanına qarap procent esabında		
Erkekler	50,9 %	50,9 %
Hayallar	49,1 %	49,1 %

Demografiyalik kórsetkishler haqqinda MAG"LIWMAT

Kórsetkishler	2017 jil	2018 jil
Tuwiliw	1024	1021
Óliw	258	236
Xaliqtıń tábiyiy ósiwi (<i>miń adamğa salıstırǵanda % te</i>)	15,4	15,6
1 jasqa shekemgi balalr ólimi	11	11

Tuman ah'olisining ėshi nisbati twg'risida MALUMOT

	1.01.2019 jil jaǵdayına xalıq sanı
1. Xalıq sanı jámi	50300
Usı tuykarda	
-erkekler	25600
-hayallar	24700
-tuwılǵanlar sanı	1021
-ólgénler sanı	236
-kelgenler sanı	357
-ketkenler sanı	538
-bir jilda xalıq ósiwi (azayıwi)	+600
1.1. Xalıqtıń ulıwma sanınan:	
A. 16 jasqa shekemgi shaxslar jámi	
Usı tiykarda: erkekler	8268
hayallar	7761
16 jasqa shekemgi balalardan:	
a) 1,5 jasqa shekemgi balalar	2615
b) 1,5 jastan 3 jasqa shekemgi balalar	1661
v) 3 jastan 6 jasqa shekemgi balalar	2867
g) 6 jastan 13 jasqa shekemgi balalar	6338
d) 13 jastan 16 jasqa shekemgi balalar	2665
B. Jumısqa jaramlı jastagi shaxslar, 16 jastan 55, 60 jasqa shekem – jámi	29 023
sonnan: erkekler	15411

hayallar	13612
V. Jumisqa jaramli jastan úlken bolgan shaxslar -jámi	2817
sonnan: erkekler	1361
hayallar	1456
1.2. Ah'oli umumiy sonidagi ishga yarakli shaxslarning jamoatchilik ishlab chikarishda band bwlmanlar soni	
solardan: 1-2 topar mayiplari	

1.3. Jamoatchilik ishlab chikarishda band bwlgan ishga yaroqsiz shaxslar soni	
solardan: 16 jasqa shekemgi óspirimler	
Islep atirğan pensionerler	111
1.4. Miynet resurslari sani	29201
1.5. Miynet resurslarin jaylastiriw	17960
1.6. Jumis benen bánt bolğanlar sani-jámi	15 904
Sonnan: mámleket hám jámáát shólkemlerinde bánt bolğanlar sani	
Fermerler	
jeke miynet xizmeti menen	
Mámleketlik emes kishi kárxanalarda bánt bolğanlar	
1.7. Ishlab chiqarishdan ajratilgan xolda wkiëtgan wkuvchilar soni	2866
1.8. Kóp balali hám balasi 3 jasqa tolğanga shekem jumissiz	3275
1.9. Óz qálewı menen islemey atirğanlar	2047
1.10. Waqtinshaliq 1 mártelik jumisti orinlawshilar	
1.11. Jumisqa jaylastiriwğa mútaj, jumis penen támiynlenbegen shaxslar	2056
1.6. qatardan jasi boyinsha:	
16 dan 29 jasqa shekem	
30 dan 39 jasqa shekem	
40 dan 49 jasqa shekem	
49 dan 60 (55) jasqa shekem	

1-yanvar 2019-jil jaǵdayina Qanlikól rayoni

xalqiniń milliy qurami

(adam)

Milleti	Xaliq sani	%
Ózbekler	7193	14,3
Qaraqalpaqlar	38983	75,5
Qazaqlar	3713	7,4
Ruslar	9	0,02
Tatarlar	50	0,1
Qirǵızlar		
Koreysler		
Türkmenler	352	0,7
Basqalar		

Sanaat

Kórsetkishler	2017 jil	2018-jil
Jámi kárxanalar sani	34	45
sonnan:		
-iri kárxanlar		
-kishi kárxanalar hám mikrofirmalar	34	45
Sanaat tovarlarin islep shıǵariw kólemi, mlrd. sumda	93,9	139,4
shu jumladan yirik korxonalarda ishlab chiqarilgan mah'sulot h'ajmi:	0	0

Xaliq jan basina islep shig'arilgan sanaat tovarlari kólemi, miń sumda	1901,8	2787,6
Xaliq tutuniw tovarlarin islep shig'ariw kólemi, mlrd. sumda	19,3	31,3
Xaliq jan basina islep shig'arilgan xaliq tutuniw tovarlarin islep shig'ariw kólemi, miń sumda.	391	627

**Qanlikól rayonında kishi biznes subiektleri haqqında
maǵliwmat**

№	Kórsetkish	Kishi biznes subiektleri sani
1	Dizimge alinganlar	272
2	Hárekettegiler	267
3	Háreketsiz turǵanlar	5
4	Jańadan dúzilgen	44
5	Saplastirilganlar	34

Kishi biznes subiektleriniń tarmaqlar boyınsha bóliniwi haqqında maǵliwmat

	Jámi	Awıl hám toǵay xojalıǵı	Saaat	Qurılıs	Sawda	Tashish va saqlash	Jasaw hám awqatlanıw boyınsha xızmetler	Xabar hám baylanis	Densawliqti saqlaw hám socialliq xızmetler kórsetiw	Basqa túrler
1 ótken	272	76	45	14	84	5	13	2		33
egi	267	75	45	13	83	4	13	2		32
z	5	1		1	1	1				1
lúzilgen	44	17	11	3	5		6			2
lgan	34	12	2	5	6	13			1	4

**2018 yilda Qonlikwl tumani xududiy tasarrufdagi
korxonalarining eksporti va import operatsiyalari
(ming AQSh dol)**

Eksport jami:	1758
----------------------	-------------

shundan:	
-qizilmiya ildizi	476,1
-qizilmiya ildizidan ekstrakt	1214,2
-meva-sabzavotlar	62,1
-boshqa mah'sulotlar	5,8
Import jami:	22800

Sharwashiliq ónimlerin islep shigariw

Kórsetkishler	Ólshew birligi	2018 jil	Ósiw kólemi, %
<i>1</i>	<i>4</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Gósh	tn.	8398	109,5
Sút	tn.	20626	101,6
Máyek	mińdana	12356	103,8

awıl xojalıq kárxanalarında

Gósh	tn.	2	110
Sút	tn.	11	112,4
Máyek	mińdana	8	44,4

xalıqta

Gósh	tn.	8332	109,8
Sút	tn.	20346	101,9
Máyek	mińdana	12317	103,9

fermer xojalıqlarında

Gósh	tn.	64	103,2
Sút	tn.	269	105,9
Máyek	mińdana	31	100

Qaramal bas sani

Kórsetkishler	2018 jil	Ósiw kólemi, %
<i>1</i>	<i>3</i>	<i>4</i>

Xojalıqlardıń barlıq túrleri boyınsha

Iri shaxli qaramallar jámi	33120	101,2
sonnan:		
Siyirlar	9377	101,8

Qoy-eshkiler	29013	101,2
Atlar	953	109,2
Qusshiliq	60000	90,4

awil xojaliq kárxanalarinda

Iri shaxli qaramallar jámi	55	84,6
sonnan:		
Siyirlar	15	75
Qoy-eshkiler	80	100,0
Atlar	-	-
Qusshiliq	-	-

xaliqta

Iri shaxli qaramallar jámi	31605	101,1
sonnan:		
Siyirlar	8910	101,8
Qoy-eshkiler	24150	101,2
Atlar	832	100,2
Qusshiliq	58750	102,6

fermer xojaliqlarinda

Iri shaxli qaramallar jámi	1460	103,5
sonnan:		
Siyirlar	452	101,6
Qoy-eshkiler	4783	101,0
Atlar	121	281,4
Qusshiliq	1250	13,7

Awil xojaliq tovarlari

ÓNIMDARLIG”I

(barcha turdagi xujaliklar buyicha, ts\ga)

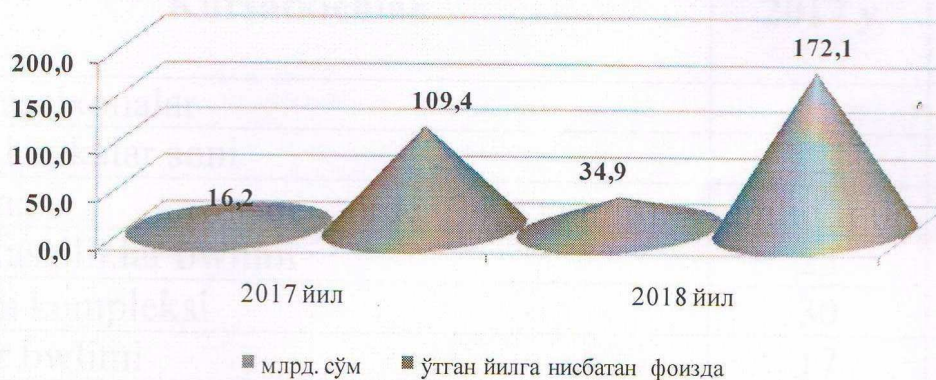
Kórsetkishler	2017 jil	2018-jil	%
<i>1</i>	<i>3</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Dán, jámi	15551	9135	58,7
Usi tiykarda: biyday	6727	7515	111,7
Kartoshka	121	209	172,7
Sabzavot	1561	1150	73,7
Paliz	2903	1950	67,2
Meva va rezavorlar	242	276	114,0

Júzim	6	6	100,0
Gwsht, <i>tirik vaznda</i>	85	87	102,4
Sút	247	247	100,0
Máyek, miń dana	142	49	34,5
Jún	3	4	133,3
Pille	1,6	1,4	87,5

Qurilis xizmeti

2018 jil yanvar-dekabrde 34,9 mlrd. Sumliq qurilis jumislari orinlanip, ósiw kólemi ótken jildin usi dáwirine salistirganda 172,1 procentti quradi.

2018 jildin yanvar-dekabr aylarinda Qanlikól rayoni boyinsha qurilis jumislariniń kólemi hám ósiw jaǵdayi

İjtimoiy taminot

Kursatkichlar	2017 y	2018 y
İjtim.taminot bwlmlari.		
Jami pensiya va nafaka oladiganlar soni	5029	5279
shundan qarilik pensiyasi	3262	3473
Nogironlar soni	941	961
1-gurux	74	84
2-gurux	836	848
3-gurux	31	29
Bolalikdan nogironlar soni	426	439
Boquvchisini ywqotganlik pensiyasini oluvchilar soni	386	391
Urush qatnashchilari soni	2	2

Sog'likni saqlash

Kursatkichlar	2017 y	2018 y
Jami kasalxonalar	1	1
ularda koykalar soni	121	121
ulardan:		
İchki kasalliklar bwlmi	25	25
Tug'ish kompleksi	30	30
Bolalar bwlmi	17	17
Yuqumli kasalliklar bwlmi	19	19
Shoshilinish tibbiy ěrdam bwlmi	15	15
Rejali xirurgiya bwlmi	15	15
Tuman kwp tarmoqli polklinika	1	1
Qishloq oilaviy pliklinikalari	4	4
Qishloq vrachlik punktlari	1	1
shifokorlar soni	76	82
urta tibbiět xodimlari	365	379

Wrtta maxsus wkuv yurtlari.

Kursatkichlar	2017 y	2018 y
Wrtta maxsus wquv yurtlari, bir	3	3
Talabalar (<i>kishi</i>)		
ulardan:		
- kunduzgi bwlinmalarda		
- kechki bwlinmalarda	-	-
- sirtqi bwlinmalarda	-	-
shu jumladan shartnoma asosida	-	-
wrtta maxsus wkuv yurtlarida wqituvchilar soni (<i>kishi</i>)		

Maktabgacha talim tizimi

(birlikda)

Nomlanishi	Jami	shundan,	
		shah'arda	qishloqda
Maktabgacha talim muassasalari soni, ta	22	9	13
- bola qabul qilish quvvati (<i>wrinlar soni</i>)	1798	700	1098
- tarbiyalanuvchi bolalar soni (<i>kishi</i>)	1954	822	1132
- quvvat bwyicha qamrov darajasi, %	108,7	117,4	103,1
- tarbiyachilar soni (<i>kishi</i>)	93	44	49
jumladan, xususiy muassasalar soni, ta	9	3	6
- bola qabul qilish quvvati (<i>wrinlar soni</i>)	283	50	233
- tarbiyalanuvchi bolalar soni (<i>kishi</i>)	283	50	233
- quvvat bwyicha qamrov darajasi, %			
- tarbiyachilar soni (<i>kishi</i>)			
Maktabgacha (3-6 ësh)ëshdagi bolalar (<i>kishi</i>)	3950	1072	2878
Bolalarni maktabgacha tarbiya muassasalariga jalb etilishi (%)	49,5	76,7	39,3

Mektepke shekemgi bilimlendiriw mekemleri

(birlikte)

MPJ hám APJ ati	Bar bolǵan MSHBM	Jilliq qabil kólemi (orinlar sani)	MSHBM larda bar balalar sani (adam)
Qanlikól rayoni boyinsha jámi	22 dana	1798	1954
Dosliq MPJ	1-MSHBM	140	150
Qosjap APJ	2- MSHBM	140	149
Qanlikól APJ	3- MSHBM	140	165
Qanlikól PPJ	4- MSHBM	90	77
Qosjap APJ	5- MSHBM	90	105
Nawriz APJ	6- MSHBM	70	131
Jayxun MPJ	7- MSHBM	120	105
Arzimbetqum APJ	8- MSHBM	90	95
Mádeniyat MPJ	10- MSHBM	280	281
Jańaqala APJ	11- MSHBM	140	129
Bostan APJ	12- MSHBM	95	115
Dosliq MPJ	9- MSHBM	70	69
Qanlikól PPJ	13- MSHBM	50	100
Nawriz APJ	Aybek Fayzbek XShT	75	58
Qosjap APJ	Náwshe XShT	50	50
Beskópir APJ	T.Dawletmuratova shańaraqli MSHBM	25	25
Qanlikól APJ	Z.Kamalova shańaraqli MSHBM	25	25
Mádeniyat MPJ	M.Abdiraxmanova shańaraqli MSHBM	25	25
Mádeniyat MPJ	B.Pirnazarova shańaraqli MSHBM	25	25
Nawriz APJ	P.Mátniyazov shańaraqli MSHBM	25	25
Nawriz APJ	G.Orazalieva shańaraqli MSHBM	25	25
Nawriz APJ	A.Jaqsimuratova shańaraqli MSHBM	25	25

Orta bilimlendiriw sistemasi

(birlikte)

Ataliwi	Jámi	sonnan,	
		qalada	awilda
Uliwmabilimlendiriw mektepler sani (ta)	23	5	18
oqiwshi qabil qiliw kólemi (orinlar sani)	9311	2654	6657
oqiwshilar jámi sani (adam)	8096	2657	5439
sonnan, 1-4 klastagilar (adam)	3563	1233	2330
5-11 klastagilar (adam)	4533	1424	3109
1-klasqa qabil etilgenler sani (adam)	791	292	499
- olardan 6 jaslilar sani (adam)	104	48	56
oqitiwshilar jámi (adam)	1057	293	764
xizmet kórsetiwshi xizmetkerler (adam)	245	76	169
Muzika mektepleri sani (ta)	1	1	-
oqiwshi qabil qiliw kólemi (orinlar sani)	150	150	-
oqiwshilar sani (adam)	137	137	-
oqitiwshilar sani (adam)	23	23	-
xizmet kórsetiwshi xizmetkerler (adam)	10	10	-
Balalar hám óspirimler sport mektepler (ta)	1	1	-
oqiwshi qabil qiliw kólemi (orinlar sani)	255	255	-
oqiwshilar sani (adam)	1284	1284	-
oqitiwshilar sani (adam)	26	26	-
xizmet kórsetiwshi xizmetkerler (adam)	8	8	-

Uliwma bilim beriw mektepler jaǵdayi

(birlikte)

Mektep ati	Jaylasqan aymaǵı (APJ, MPJ lar ati)	Usi aymaqtaǵı mektep jasindagi balalar sani (adam)	oqiwshi qabil qiliw kólemi (orinlar sani)	Bar oqiwshilar sani (adam)	Mavjud quvvatga nisbatan wquvchi soni (kishi) (+;-)	Holati (alo, yaxshi, tamir talab)
Rayon boyınsha		8096	9131	8096		
1-mektep	Dosliq MPJ	410	536	410	-126	Yaxshi
2- mektep	Nawriz APJ	812	834	812	-22	tamir talab
3- mektep	Qanlikól APJ	534	528	534	6	tamir talab
4- mektep	Qosjap APJ	487	480	487	7	tamir talab
5- mektep	Arzimbetqum APJ	323	340	323	-17	Yaxshi
6- mektep	Jayxun APJ	340	480	340	-140	Yaxshi
7- mektep	Jańaqala APJ	434	460	434	-26	Yaxshi
8- mektep	Bostan APJ	292	624	292	-332	Yaxshi
9- mektep	Beskópir APJ	105	180	105	-75	Tamir talab
10- mektep	Qosjap APJ	184	160	184	24	Yaxshi
11- mektep	Jańaqala APJ	161	220	161	-59	Tamir

						talab
13- mektep	Beskópir APJ	470	460	470	10	Yaxshi
14- mektep	Nawriz APJ	181	180	181	1	Yaxshi
15- mektep	Jańaqala APJ	77	110	77	-33	Tamir talab
16- mektep	Qanlikól APJ	87	80	87	7	Yaxshi
17- mektep	Arzimbetqum APJ	171	190	171	-19	Yaxshi
18- mektep	Mádeniyat MPJ	792	624	792	168	Tamir talab
19- mektep	Mádeniyat MPJ	430	270	430	160	Yaxshi
20- mektep	Arzimbetqum APJ	215	417	215	-202	Tamir talab
21- mektep	Dosliq MPJ	519	834	519	-315	Tamir talab
22- mektep	Qosjap APJ	462	844	462	-382	Tamir talab
23- mektep	Qanlikól MPJ	506	390	506	116	Yaxshi
24- mektep	Bostan APJ	104	70	104	34	Yaxshi

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ
ХӘМ ОРТА АРНАҰЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИҰ
МИНИСТРЛИГИ**

**ӘЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС
МӘМЛЕКЕТЛИК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫ**

**«СОЦИАЛ-ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕРИНИҢ АКТУАЛ МӘСЕЛЕЛЕРИ:
РАҰАЖЛАНЫҰ ПЕРСПЕКТИВАСЫ» АТАМАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ АРАЛЫҚ
ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРЫ**

**«ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ:
РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ» МАВЗУСИДАГИ ХАЛҚАРО
ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АНЖУМАН
МАТЕРИАЛЛАРИ**

МАТЕРИАЛЫ

**МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ ПО
ТЕМЕ: «АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК:
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ»**

MATERIALS

**OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC-THEORETICAL CONFERENCE ON
THE TOPIC «PRACTICAL ISSUES OF SOCIO-HUMANITARIAN SCIENCE:
PROGRESS PERSPECTIVES»**

II бөлім

М.Толыбаев, Ш.Юлматов. УСТЮРТ ЎРТА АСР ЁДГОРЛИКЛАРИ КУЛОЛЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ УМУМИЙ ТАСНИФИ.....	387
Ж.Ж.Жангабаев, М.Қ.Сейтимбетов. XVIII-XIX ҲАСРЛЕРДЕ ҚУБЛА АРАЛ АЙМАҒЫНДА ЖОЛ ҚАТНАСЛАРЫ.....	389
О.А.Allaberganov. HORAZM VONASIDAGI IBTIDOIY JAMOA TUZUMI DAVRI YODGORLIKLARINING ARXEOLGIK JIHATDAN O'RGANILISH TARIXI.....	391
О.Абдуносирова. ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА САВДО ВА БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ТАРИХИ ТАДҚИҚИГА ДОИР.....	394
А.К.Тошбоев. ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ МАРКАЗИ НАСАФНИНГ ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ КУЛОЛЧИЛИГИ.....	396
Sh.Z.Ismoilov. "SAHOIF UL-AXBOR" ASARINING TARIXSHUNOSLIK JIHATIDAN O'RGANILISHI VA UNING AHAMIYATI.....	398
А.К.Нартажиев. ПАЛОМНИЧЕСКИЙ ТУРИЗМ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ.....	400
А.Калжанов. QUBLA ARAL BOYI AMIWDARYA ALABINDAGI QARAQALPAQLARDIN HOJALIQ MADENIYATI.....	402
У.К.Абсетерова. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АҰЫЗЕКИ ДОРЕТПЕЛЕРИНИНГ ТАРИЙХЫЙ ДЕРЕК СЫПАТЫНДАҒЫ ӘХМИЙЕТИ.....	404
А.К.Nartajiev. TARIYXIY MADENIY-ESTELIKLER - MANAWIYATIMIZDIN AYNASI.....	405
А.К.Nartajiev. TURIZM - QARAQALPAQSTANDA JANA BASQISHTA.....	406
В.Толепов. QOYQIRILANQALA OZ ZAMANININ OBSERVATORIYASI.....	407
В.Толепов. QARAQALPAQSTANDAGI QORGANIW BEKINISLERI.....	408
З.Тажетова. «УББИ ХОЖА - БАЛА ШЕЙИТ» ҚӘБИРИСТАНЫНЫНГ ШЕЖИРЕСИ.....	409
Т.Аманбаев. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДАГИ ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ ЁДГОРЛИКЛАРДАГИ ҲАЙКАЛТАРОШЛИКНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ.....	411
Б.А.Базарбаев. ИЗ ИСТОРИИ КАПЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОРОШЕНИЯ.....	412
Sh.S.Toshqulova. XVIII ASRDA QORAQALPOQLAR VA XIVA XONLIGI ALOQALARI.....	413
В.Б.Абдуллаева. ЗАМОНАВИЙ ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТ ТАРИХИНИ ИЛМИЙ ТАҲЛИЛ ЭТИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ.....	415
М.А.Хомиджонова. СОВЕТ ДАВРИДА ЯРАТИЛГАН АЙРИМ ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАРДА ҚЎҚОН ТАРИХИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ.....	418
Г.Е.Тасполатова, А.В.Қалжанов. QARAQALPAQ XALQININ TARIYXNAMESINDA BERDAQIN "ERNAZAR BIY" SHIGARMASININ AHMIYETI.....	420
Г.Е.Тасполатова, А.В.Қалжанов. "AVESTO"DA TABIYATQA QATNAS MASELELERI.....	421
М.Б.Жалилов, А.Ҳ.Қандахаров. НАВОИЙ ВИЛОЯТИ ТУРИЗМИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР.....	422
М.Ф.Ешбойева, Ш.А.Исоқова, С.Раймонов. MILLIY MUSIQAMIZ TARIXI VA UNI O'RGANISH HAQIDA.....	424
А.К.Тошбоев, Ш.Ф.Эшбоев, Б.М.Мустафоев. ЧОРВАДОРЛАР МАДАНИЯТИДА ЙИЛ ҲИСОБИ.....	426

«ҮББИ ХОЖА - БАЛА ШЕЙИТ» ҚӘБИРИСТАНЫНЫҢ ШЕЖИРЕСИ

3.Тажетова

Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Нөкис қаласы, Озбекстан

Ғәрезсизлик жылларында елимизде ата-бабалардан киятырған мәнәуий байлықтарымыздың бир бөлеғи болған мешит-медиреселеримиз хәм уллы алым-уламаларымыздың зыярат орынлары қайта тикленди. Бүгинғи күни хәр бир пуқара өткен ата-бабаларының басын зыяратлаўға миясар болды. Усы көз қарастан узақ жыллардан саза беретугын тарийхый естеликлерден бири Қанлыкөл районы «Алтынкөл» АПЖ аймағындағы «Үбби хожа - Бала шейит» қәбиристанлығы болып, ол район аймағындағы, соның менен бирге республикамыздағы көплеген пуқаралар жерленген қойымшылық болып табылады. Жасы үлкенлерден бул тарийхый қәбиристанның тарийхы туўралы көплеген аўыз еки дереклерди тыңлаған болсам да, бул жерге өзиниң Әўез исмли бабасы жерленген Озбекстан Қахарманы, Озбекстан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы Төлепберген Қайыпберғонов өзиниң «Қарақалпақпан. Тәўекелшимен» [Қайыпберғонов:230-232] атлы китабында жазып қалдырған.

Онда Т.Қайыпберғонов дәслеп усы қойымшылыққа байланысы бар Қоңыраттағы «Хәким ата» ҳаққында тоқтап өтеди:

«- Хәким атаның ҳаслы исми-шәрипи Сулайман Бақырғаний (1129-1186). Урыўы қоңырат, жаўынғыр тийресинен. Ол пүткил Шығыстың, соның ишинде, бизиң халқымыздың оғада айрықша мақтаныш тутатуғын бабасы. «Мадинада — Мухаммед» делинсе, «Түркстанда — Хожахмед», деп данқ шығарған уллы аллама Хожа Ахмед Яссаўийдиң ең сүйикли шәкирти. Ол жасынан-ақ илимге берилип хәр сапары медиресеге оқыўға баратырғанда, басқа балаларға уқсап Қуранды дорбаға салып арқасында көтермей ямаса қолтығына қыспай қос алақанына қойып қақ маңлай алдына көтерип жүреди екен. Сабактан соң да, медиреседен жүзин бурмай, Қуранды және қос алақанында көтериўи менен артына бәсип қайтады екен. Бул жағдайды көрген уллы Яссаўий бабамыз оның ақылына, илим-билимге деген хұрметине таңланғаны сонша, бир мәрте хуўшынан кеткенмиш, деген де әпсана бар.

Сулайман Бақырғаний өз заманының илимин хәр тәрәплеме терең үйренген уллы алым, соның менен бирге, уллы шайыр.

Сулайман Бақырғаний ҳаққында оқығанларымының хәммесин тәкирарлап отырмай, уллы Әлийшер Наўайының (1441-1501) «Насоимул мухаббет» атлы китабынан мынаў үзиндини еслетейин. «Хәким атаның исми Сулаймандур, - деп жазған екен Хәзирети Наўайы - Хожа Ахмед Яссаўийдиң мүриди. Хайран қаларлық бир жағдай: бир күни, жаўын нөсерлеп қуйып турған пайытта, аўқат писириўге отын қалмағанлығы себепли, Хожа бәрше шәкиртлерин отын әкелиўге жумсайды. Шәкиртлер отын әкеледи. Бирақ, бәриниң отынлары, үстиндеғи кийимлери нөсер жаўыннан малпақ-салпақ болып келеди. Тек бир шәкирти — Сулайманның ғана отыны курғақ. Қараса, ол отынын өзиниң сыртқы шапанына орап әкелген екен. Сонда Хәзирет Хожа Ахмед оған: «Әй перзент, Хәкимлик ис еттин», деген екен».

Әне сол күннен баслап «Хәким» сөзи — «дана» деген мәниде Сулайман Бақырғанийға лақап болып, гүллән өмиринде «Хәким ата» деген ат пенен жасаған».

Бурынғы Қоңырат хәзирғи Қанлыкөл районындағы «Үббихожа - Бала шейит» деп аталған қәбиристанның мине, усы Хәким ата Сулайман Бақырғанийға қатнасы барлығы жөнинде болса, төмендеғи рәўиятта келтирип өтеди. Онда былай делинеди:

Бул ҳаққында еситкенмен. Ол жөнинде айырым китаплардан оқығанман да: Сулайман Бақырғанийдың Анвар айым исмли хаялынан үш ул туўылады. Булар: Махмуд Хожа, Асқар Хожа, Үбби Хожалар болып табылады. Генже улы Үбби Хожа айрықша кәраматқа ийе болыпты.

Рәўиятларга қарағанда, бир күни Сулайман Бақырганыйдың (Хәким атаның) мүридлери тоғыз өгиз сойып, аўыл адамларына садақа сыпатында бөлистирип береді. Үбби хожа аң аўлаўға кеткенликтен бул үлестен умыт қалады. Келгеннен соң бул жағдайға оғада рәшжиген Үбби хожа сойылған тоғыз өгиздің терилерин бир жерге жыйнатып, бәрине бир дем салған екен, тоғыз өгиз де дәрхал тирилип, теңнен мәңиресипти.

Бундай кәраматты көрген Сулайман Бақырганыйдың (Хәким атаның) мүридлери Үбби хожаға келип аяқларына бас ийиў менен тәнха оның өзине мүрид болыўға ықпар ете баслайды. Бул жағдайға Хәким атаның қәхәри келип: «Улым, еки қошқардың басы бир қазанда қайнамайды, я сен, я мен!», деп салады. Жас Үбби бул ескертиўлердің мәнисин уғып: «Ата, айтқаныңыз, дурыс... Лекин, кеўиллерде кеңлик болса, бир қазанға жети қошқардың да басы сыяды... Мейли, ата, хош қалың, мен кеттим!», дейди де, бир демде Хәким атаның көзинен гайып болады.

Үбби хожаның анасы Анвар айым үйине кирсе, баласының ҳеш ўақытта үстинен тасламай кийип жүретуғын ақ шапаны төрде жатыр екен, ал өзи жоқ. Шаңарақтан ушып шығып кеткенге мегзейди... Бул ҳәдийсе Хәким атаға барып жетеди.

Енди Хәким ата бул кәраматлы улы ушын ада болмас жан тебиренислерине түседі. Перзентиниң жолына дуўалар оқыйды. Ҳеш нәтийже шықпайды. Ақыбетинде баласының шешип таслаған шапаны жатырган отаўдың орнында жаңа қәбир пайда етеди хәм сол қәбирге «Үбби хожа-бала шейит», деген ат береді. Өне усыннан кейин, сол қәбир «Үбби хожа-бала шейит» деп аталып, кәраматлы қәбирге айланады. Соннан баслап, оның айланасында жасаған елатлардың өзлериниң өлилерин сол «Үбби Хожа-бала шейит» қәбириниң дөгерегине қоя баслайды. Жыллар отиўи менен ол ең кәраматлы қәбиристанға айланды... «Үбби Хожа-Бала шейитке қойылған өлилердің тириликтеги кишигирим қәтеликлери есапқа алынбай, жанлары жәннетке қабыл етиледі» деген рәўиятлар кеңнен тарайды.

...Рәўиятларға қарағанда, киши улының кәраматына әлле қандай қызғаныш сезимлери менен қарағаны ушын Тәңиритаала Сулайман Бақырганыйдың («Хәким ата»ның) өзине қәхәрленип, ол қазаланғаннан кейин Әмиўдәрьяны оның қәбири үстине бурып, қырық жыл даўамында ағызып, сүйеклерин жуўғаннан кейин ғана уллы «Хәким ата» – Сулайман Бақырганый өз гүналарынан пәкленип Тәңиритаала дәрғайына қабыл етилген.

Ҳәзирги ўақытта сол «Хәким ата» қәбиристаны пүткил Туран мусылманлары ушын Хожаахмед Яссаўийден соңғы екинши кәрамат орны сыпатында айрықша хұрмет пенен зыярат етиледі.

Шынында да бул шегекумлықлар хәм қамыслықлар қаплаган «Үбби Хожа» қәбиристаны ҳәзирги күнимизге шекем сақланып қалған. Бирине тығыз байланыслы еки жақын орында жайласқан «Үбби Хожа - Бала шейит» қәбиристанларын болса Өзбекстан Қаҳарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы Т.Қайыпбергенов тирилигинде бул орынға («Бала шейит» қойымшылығына) ата-бабаларының исмлери келтирилген естелик орнатқан. Себеби қәбиристанда Т.Қайыпбергеновтың Әўез исмли бабасы да жерленген.

Әлбетте, қойымшылық ҳаққында хәр ким хәр түрли дереклерди келтириўи мүмкин. Солай болса да, Қарақалпақ әдебиятының XX әсирдеги үлкен байтереги, жазыўшы Т.Қайыпбергеновтан артық ҳеш нәрсе айта алмайтуғынымды хәм шынжырма-шынжыр болса да туўған жериме деген перзентлик миннетимниң бир көриниси сыпатында усы жазба дереклерди келешек әўладларға жеткерийди мақул көрдим.

Әдебиятлар

1. Т.Қайыпбергенов «Қарақалпақпан таўекелшимен» Нөкис 2003 (230-232-бетлер)
2. Хәким ата – Сулайман Бақырганый «Хикметлер, Дәстанла. Нөкис «Қарақалпақстан» 2018

**«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ЕҢ ЖАҢА
ТАРИЙХЫНЫҢ ӘХМИЙЕТЛИ
МАШҚАЛАЛАРЫ» ТЕМАСЫНДАҒЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРЫ**

**«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ЕҢ ЖАҢА
ТАРИХИНИҢ ДОЛЗАРБ
МУАММОЛАРИ» МАВЗУСИДАҒИ
РЕСПУБЛИКА ИЛМИЙ АНЖУМАН
МАТЕРИАЛЛАРИ**

Нөкис - 2018

miyette iye. Bunday ekskursiyalar muzeylar, tariyxii orinlar, estelikler yamasa ziyarat orinlari boylap keriledi.

Mektep ekskursiyalarini otkeriwde bir qatar ozine tan talaplarga amel qiliw lazim. Tajiriybelerge araganda, tariyxii ekskursiyalar tariyx pini oqitiwshilarinin ozleri sholkemlestirse jaqsi natiye beredi. ebebi, oqitiwshi oqiw ekskursiyasin otkeretugin bolsa, oni mektep dasturini mazmunina baylanisli keriwge hareket etedi. Sonday-aq, oqitiwshi muzey ekspozitsiyasi yaki tariyxii estelikler boylap ekskursiya otkeriw ushin puxta ham har tarepleme tayarliq koriwi shart. Buni ushin oqitiwshi muzeyge elip ekspozitsiya menen jaqinnan tanisiwi, materialdi jaqsi uyreniwi, arawli adebiyatlardi uyrenip ugiwi ham muzey xizmetkerlerinen, qanigelinen maslahatler alwi kerek. Usunday tayarliqtan keyin qitiwshi tariyxii-etnografiyalik ekskursiyani otkeriwge kirisedi.

Rejelestirilgen ekskursiyanin temasi bolwi lazim. Ekskursiyanin temasi onin maqsetinen kelip ngadi. Oqitiwshi ekskursiya sholkemlestiriw aldinan ekskursiyadan gozlenetugin maqsetti aniq belgilep iwi lazim. Ekskursiyalar oqiw maqseti ham klasstan tis jumislarda tutqan ornina qaray toparlarga olinedi:

- Birinshisi, daslepki dogerek jumisinda belgili temani uyreniwden aldın taza temaga oqiwshilardi ziqtiriw maqsetinde otkeriletugin ekskursiyalar.

- Ekinshi, sabaq-ekskursiya bolip, ekskursiya dawamında taza materiallar uyreniledi. Lekin soni ytip otiw kerek, barliq ulketaniw muzeylerinde de taza temani uyreniwge bagishlangan sabaq-ekskursiya keriwdin imkaniyati joq.

- Ushinshi, sabaqta yaki dogerek jumislarda qanday da bir temani uyrenip bolgannan keyin sholkemlestiriletugin ekskursiyalar bolip tabiladi.

- Tortinshisi, sabaqta yaki dogerek jumislarda ulken temani uyrenip bolgannan soni sholkemlestirilgen ekskursiyalar bolip esaplanadi. Yagniy bunday ekskursiyalar uliwmalastiriwshi - kirarlawshi sabaqinani aldın yaki onnan keyin otkeriledi. Maselen, 5-klassta «Algashqi jamaat duzimi im qulshiliq duzimi» uliwmalastiriwshi - takirarlawshi sabaqinani aldın yaki keyin ulketaniw muzeyinin yisli ekspozitsiyasi boylap ekskursiya sholkemlestiriw mumkin. Ekskursiyadan soni, onin natiyjesin talizlew maqetinde tomondegishe sorawlar beriliwi mumkin:

- Ekskursiyanin ayriqsha jetiskenlikleri nede dep oylaysiz?

- Qaysi maseler tusiniksiz boldi?

- Keyingi ekskursiyani sholkemlestiriw boyinsha sizin usinislariniz?

Mektep ekskursiyalari oqiwshilar bilimin asiradi, olardin otmish tariyxin jane de terehirek uyreniwge komeklesip tariyximizga hurmet nazeri menen qarawga uyretedi ham uliwma tariyxii shlikpelerdi bayitadi.

QANLIKOL RAYONI GAREZSIZLIK DAWIRINDE

Ya.A.Abdullaeva - t.i.d., Z.Tajetova - NMPI Social gumanitar panlerdi oqitiw metodikasi (tariyx) qanigeligi magistranti

Ozbekstan oz garezsizligine eriskennen keyin Watan tariyxina bolgan itibar kusheydi. Amlekette bazar ekonomikasina otiw, milliy tariyxii urip-adetlerimizdi, dasturlerimizdi tiklewge miyet berildi. Tek respublika darejesinde emes rayonlar, awillar koleminde de xaliqnin mapin gozlep oplegen jumislar amelge asirildi. Bul maselage Ozbekstan Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevni 2017-jil 7-fevralda qabil etilgen PPN 4947 parmanında, 2017-jil 22-dekabrdegi Oliy majliske urajatnamasında ayriqsha itiber berildi.

Misal etip aytatugin bolsaq bul dawirde xaliqui taza ishimlik suw, tabiiy gaz benen tamaynlew boyinsha koplegen jumislar alip barildi. Tek bir qanlikol rayonında xaliquin 99,1 payizi gaz benen, 75 payizi awiz suw menne tamaynlandi. Rayon basshilari alis posyolkalardaqi taza ishimlik suwi menen miynlew ushin tiyisli qurilis jumislarin jobaga kirgiziw maselesin qarap shigip atr.

Hazirgi künde rayon xalqina 200 orinliq oraylasqan emlewxana, 30 orinliq awilliq emlewxana, 3 vil vrashliq punkti, 4 awil vrashliq ambulatoriya, 13 feldsher ambulatoriyaliq punkt, sanitariya idemiya stanciyasi, 5 darixana, dezinfekciyalaw stanciyasında 61 vrash, 451 orta medicina zmetkerleri medicinaliq xizmet korsetip atr.

«Qarabayligurish» akcionerlik jamiyeteinde duz cexi iske qosildi. «Qanlikolgurish» akcionerlik miyeteinde islep turgan makaron cexina qosimsha gunji ham aygabagardan may shigariw cexi qurildi.

Burinnan bar, biraq kópten beri islemey turǵan hák, gerbish, aǵashtan buyım islep shıǵarıw cexların qaytadan iske qosıw jumısları baslap jiberildi.

Ǵárezsizlikke eriskennen keyin ásirese jańa ásir basında Qanlıkól rayonında, basqa rayonlarday tábiyiy sharayatına qarap hár qıylı mádeniy ósimlikler, paxta hám salı, basqa da xalqımız turmısına, bazar talabına juwap beretuǵın eginler egile basladı.

Qanlıkól rayonında xalıq bilimlendiriw tarawı mektepleri hám mekemelerinde, mektepke shekemgi balalar tálim-tárbiya mekemelerinde 2002-jılı 12000 nan aslam balalar tálim-tárbiya aldı. Sol jılı rayonda mektep pitkerge jaslardıń joqarı oqıw ornına kiriw dárejesi 19% ǵa jetti. Oqıw orınların materiallıq bazasın bekkemlew boyınsha ádewir jumıslar júrgizildi.

Qaraqalpaqstan tariyxın, sonday-aq Qanlıkól rayonınıń tariyxın jazıw úlken ilimiy hám ámeliy áhmiyetke iye.

Temanı úyrenip, analizlep tómendegi juwmaqqa keldik:

- Rayonda ayırım mekteplerde oqıwshılardıń 3 smenada oqıp atırǵanlıǵı esapqa alınsa;
- Rayonda mektepke shekemgi tárbiya mekemeleriniń sanı hám sapasına jáne de itibar qaratılса;
- Rayonda kanalizaciya islerine áhmiyet berilse jaqsı bolar edi.

Qanlıkól rayonınıń házirgi rawajlanıwı Ózbekstan hám Qaraqalpaqstannıń jańa tariyxınıń jaratılıw basqışları menen baylanıslı. Sonıń ushın da onı úyreniw, analizlew áhmiyetli esaplanadı.

Adebiyatlar:

1. Ibragimov T. Bereket te, tabıs ta birlikli miynette// Erkin Qaraqalpaqstan, 2002, 15-avgust
2. Qaraqalpaqstannıń jańa tariyxı. Qaraqalpaqstan XIX ásirdeń ekinshi yarımnan XXI ásirge shekem. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2013.
3. M. Ametov, Bereket darıǵan elseń – Qanlıkól. Qanlıkól rayonına – 25 jıl. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1995, 8-bet.
4. K. Yusupbaev, Qaraqalpogistonning agrar sektorida iqtisodiy islohatlarni amalga oshirish hususiyatlari. Toshkent, O'zbekiston, 2001.

КАРАКАЛПАК ХАЛҚЫ ТАРИЙХЫЙ ҚОСЫҚЛАРЫН ИЗЕРТЛЕЎ ТАРИЙХЫНАН

Б.Турдыев - Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Тарийхый қосықларды изертлеген алым Б.Уахатов былай деп жазады: «халқымыз басынан кешкен тарийхый ўақыялар көп. Бирақ, соның барлығы бирдей бир ауыз еки әдебиятта сақланып қалмаған. Тек кейинги бир-еки әсирде пайда болған тарийхый аңыз-әңгимелер менен қосықлар болмаса, арғы ғөне дәуирлердің айқын дереклерине тийкарланған жыр ўлгилери жоқтың қасы. Соның ишинде тарийхый жырлар, яғный бир гездеги Қорқыт ата, Едил-Жайық туўралы, Шыңғыс ханның қәхәрли атланысы, Ақсақ құлан, Жошы хан туўралы тарийхый қосықлар өте аз сақланған» [1].

Халық поэзиясының өз ўақтында жазылып алынбағаны себебинен көп ғәзийнелер ұмытылып, гейбир ўлгилериниң түрли дүзетиўлерден өтип отырғаны баршеге мәлим. Академик М.О.Әуезов: «Ел ескилигиниң бир әлуаны тарийхый қосықлар», - дей отырып, «тарийхый қосықлар ең алды менен ел тиришилигинде анық болып өткен тарийхый ўақыядан туўылады» - деп тастыйықлаған[2].

Демек, тарийхый қосықлардың пайда болыў мәселелери дым ерте дәуирлерге байланыслы екен. Қазақтың тарийхый жырларының қалиплесиўине тарийхый қосықлардың тәсири бар екенін айтып, арнаулы кеўил бөлген академик С.А.Қасқабасовтың төмендеги пикири де буның дәлили болып табылады. «Тарийхый қосықлар жәмийет раўажланыўының хәр дәуиринде туўылып отырады, яғный бул – оперативлик жанр. Сонлықтан тарийхый қосық өте ески жанрлардың бири. Мәселен, пүткил түркий халықларының тарийхый өтмишиниң ең ғөне ўлгиси Билге Қаған, Күлтегин, Тоньюкук т.б. туўралы Орхон-Енисей жеринен табылған шығармалар деўге болады»[3].

Қарақалпақлар хәм Қарақалпақстан туўралы көбирек мағлыўмат берген XIX әсирдеги Батыс Европаның белгили Венгрия илимпазы Армении Герман Вамбери болып есапланады. Ол XIX әсирде қарақалпақлардың арасында болып олардың жағдайын өз көзи менен көрген алым. Оның мийнетлеринде қарақалпақ халқының келип шығыўы, хәм этнографиясы туўралы